

alle groote Artsen bedienen zich van slechts weinige
delen ter bereikening van hun voegmerke, zoodat men
als zich geheel geen denkbeeld kan maken, hoe zij
een schijnbaar niets van
ten naam verdedigen. Zij dralen, temporeeren
zij het oogenblik zien, maar als zij de Natuur
ten ter hulpe smellen. *Staf. Bibl. 1822 febr. p. 65*

PROF. DR. M.J. VAN LIEBURG

JELLE BANGA

(1786-1877)

Notulist van de 19de-eeuwse genees- en
verloskunde in een Friese provinciestad

intmuntend voorbeeld in dezen is Jijfot in zijne
ndelung der galkterose. "In de hia min op joo
it, pœnituit vero inconsta tate una a formula
es plures, tinea chronica suepe sanari morbos.
voorschrijven van Arochuaave zijn we megen
asen het geheel der zamengestelde, in met en alleen
en, doch moesten lang getruikt worden, waken naam
lang, er heerscht der veel gelijpheid in deselvo, vooral
in zijne diectrische voorschrijft in aanmerking
schrijpdelijke consulten, die de hia min op joo
elangsrijpe en verkiezen veel in uuuwde, haarmen
eg of niets van het ge
chaamec. zich in het Nitocommum te Leiden, in legen
rijpheid zijner leerlingen, te zeggen "In isodem
descriptis lam internis qm externis persistendim sot
enim nova meliora". *Consult. Medicus. p. 234.*
a plures miratos fuisse, tam consilia medica Caloberri
in dom melliorum evolverent, qd ad morbos diversos quoad
a, citandos adhiberunt sacpe vel ad eadem vel similia reme
dibus, ob hoc solum causam propterea sentierunt de summis
vixis, q longevu autis non a circumstantiis fediazpoms opti
criti fuerunt de humano genere, imo et aegri plurima alye
nt, qd isodem et sacpe salis simplicibus remediis omi uti cog
inprimis fastidiosz divites, q volus morant, ut demittant in
dum credunt optime secum agi, se obsequiis Medicus ves
s pharmacopola excubat, mutans remedia epistodia, reme
compositis cumulant, et praclusis poms quoz ad habens
pharmacopolis proth insigniter, aegros pariam, hium leng
et citius cinnenam cotraunt qm morbum suictou
III. p. 346 Dicitur per sanitatem bellum intendunt
ue copia cibarii, in morbis copia medicaminum.
de Staf. m. sup. p. 471
id magnates vel in ipsis remediis latet adu.
Zeer goede en aardsge aanvullingen, over een
Medicus. *Secti. Respens p. 49*

Bij de geneezing der ziekten moet men de tenen
dagheid met overdringende gewoontijte vereenigen
meerdere geneesmiddelen met elkander. De hie
me verandering, door zoodanig een zamengeste
voorschrijft te weeggebracht, moeta mij altijd be
schrijven als het gewoely dezer zamensstelling, en
kunnen daervuit gezondens besluten tot de af
berlyke werking van een enkel deel. Wij ken
nog niet de verwandenschap der deelen onderling
vele tijt mende omstandigheden maken het
belijkt het een en andere werking onmogely
De diect, het gedrag van den lijder, het bestu
de invloed der lucht, hebben alle kunnen
invloed, en maken het allermoeijelijst te be
palen, hoe groot het aandeel van ieder op zich
Zelre is.
de werking der geneesmiddelen in dits verre van eenzijdig te zijn. Wij
moeten te vreden zijn, dat dere ons leert, hoe
mij door zekere vereeniging en vermenging van
onderscheidene middelen met elkander, in zekere
gegevene omstandigheden, dere of gene verandering
in het ligchaam kunnen te weegbrengen, zonder
het juiste aandeel van ieder hierbij te vullen be
palen. Het doel der geneeskunde is objectief. Zy
vordert van het practiesch verstand [voordeel] nauw
keuzige maannemingen te doen, die uit het voor
deelyst oorzpant te beschouwen, en op eene vee
lyfke wijze de bruikbaarse gevolgen daervuit af
leiden, zonder zich buiten het gebied der onder
vinding te vagen f. k.

skund van leven en gezondheid is de eerste
der wetenschap slechts een bykomende
kondigen, en in diten zin mag men me
epremingen moegelyke en het vredele
n. *Beleker. N. 1822. b. 2.*

De zwangheid moedbenderen veel vermeerderd daan
in de geneeskunde het vormerjs, de levende mensche
met naar militeair kan worden behandelde ge.
vormerjs der Sijera en Chemie?
lyke van de Genee in de Geneeskund.
er in veranemem, als in proeven be
r in het talent de Zachte uitspraken
- afteluiseren, dan in het vermoegt
debelre te dwingen op de voorspeltve vragen te
antwoorden h. f.

TMGN
Trefpunt voor de
Medische Geschiedenis
in Nederland

utmaakt ook het ondernijjs der geneeskundijer
oge, evenwel, zal de geestdrift tot hietvopenij der
leer veel verschillen, en het hie aanvrenten van
smiddelen behooft niet alleen kennis van de leve
ook veel bevrderingstragt, die men wel by duren
en meer niet by duren verderstellen kan. *Staf.*

De hoop op eene volkomene eenzijdige handelen
in de eigenlijke geneeskundie, moedte kan di

JELLE BANGA

(1786-1877)

Notulist van de 19de-eeuwse genees- en verloskunde in een Friese provinciestad

PROF. DR. M.J. VAN LIEBURG

Geen indrukwekkende ontdekkingen of grensverleggend onderzoek, maar slechts onverflauwde lust tot het noteren van alles wat hem in zijn medische en verloskundige praktijk overkwam, heeft Jelle Banga aan de vergetelheid ontrukkt. De stapel folianten die op de schrijftafel van de dokterswoning te Franeker is geproduceerd, levert ons thans een uniek beeld van het dagelijks medisch leven in het Friese provinciestadje Franeker. Zijn praktijk als *medicinae doctor* heeft Banga beschreven op bijna 1200 dichtbeschreven folio's met een chronologische reeks casus, afgewisseld met afschriften van brieven, notities over provinciale en plaatselijke lotgevallen, en aantekeningen over alles wat hem in het medisch leven van alledag wetenswaardig of opmerkelijk leek. Die praktijk was overigens minder heroïsch dan men wellicht verwacht: voor Banga bleef het medisch denken van de laat-18de-eeuwse geneeskunde uitgangspunt voor zijn diagnostiek en therapie, en vooral voor zijn rusteloos zoeken naar het raadsel achter de epidemische ziekten die ook de bewoners van Franeker onophoudelijk belaagden.

Vervolg op achterflap

JELLE BANGA

(1786-1877)

*Notulist van de 19de-eeuwse genees- en
verloskunde in een Friese provinciestad*

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Lieburg, M.J. van

Jelle Banga (1786-1877): notulist van de 19de-eeuwse genees- en verloskunde in een Friese provinciestad / M.J. van Lieburg. – Rotterdam: Erasmus Publishing. – Ill. – Met lit. opg. (Pantaleon cahiers, ISSN 0926-8197;1).

ISBN 90-5235-020-5

NUGI 730/642

Trefw.: Banga, Jelle / geneeskunde; Friesland; geschiedenis; 19de eeuw / verloskunde; Friesland; geschiedenis; 19de eeuw.

© 1991 Erasmus Publishing, Rotterdam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Er is naar gestreefd de auteursrechten op de afbeeldingen volgens de wettelijke bepalingen te regelen.

JELLE BANGA

(1786-1877)

*Notulist van de 19de-eeuwse genees- en
verloskunde in een Friese provinciestad*

PROF. DR. M.J. VAN LIEBURG

ROTTERDAM
ERASMUS PUBLISHING
1991

*Jelle Banga 47 of 48 jaar oud.
Fragment van een schilderij uit
1834 door Carel Schuts.
Collectie Museum
It Coopmanshús, Franeker.*

VOORWOORD

Een hoge stapel dichtbeschreven folio's, een aantal portefeuilles en kwarto-banden met excerpten en notities, en enkele geschriften die in druk zijn uitgegeven vormen de stille getuigen van de noeste vlijt waarmee de Friese medicus Jelle Banga zijn werk als notulist van de 19de-eeuwse genees- en verloskunde heeft verricht. Temidden van een drukke medische praktijk en een talrijk gezin, en bestuurlijk betrokken bij een groot aantal politieke, medische, sociale en culturele organisaties, heeft Banga een oeuvre opgebouwd dat het nageslacht niet alleen intrigeert vanwege de raadselachtige motieven die schuil gaan achter een dergelijke verzamel- en noteerwoede, maar vooral ook interesseert vanwege de rijke informatie die het biedt over de medische praktijkvoering in de vorige eeuw.

In dit boekje heb ik geprobeerd een eerste en algemene presentatie te geven van het boeiende leven en werk van deze 19de-eeuwse dokter uit Franeker. Een uitvoeriger en meer gedetailleerde studie is in voorbereiding over de verloskundige en gynaecologische praktijk van Jelle Banga, terwijl ook over andere facetten van zijn werk, bijvoorbeeld over zijn betekenis voor de medische geschiedschrijving, afzonderlijke publikaties zullen verschijnen.

De bewerking van het omvangrijke archiefmateriaal heb ik niet alleen gedaan. Mijn dank gaat uit naar mevrouw A.A.G. Ham, drs. Jos van Heel en de heer Cees Kraan, medewerkers van de sectie medische geschiedenis van de Vakgroep Metamedica (Vrije Universiteit), die de manuscripten indexeerden en voorzover nodig transcribeerden, naar prof. dr. G.J. Kloosterman met wie ik het verloskundige en gynaecologische gedeelte in studie heb, en naar mijn Franeker contactpersonen: dr. W. Hiddema en de heren H.M. Kreger en R. Bergema. Drs. W.K. Gnirrep en de heer A.C. Schuytplot, conservatoren van de bibliotheek van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, waar de Banga-collectie thans grotendeels wordt bewaard, en de medewerkers van het Gemeente-archief en het Museum It Coopmanshûs te Franeker, met name de heer J. de Vries en drs. G. van Heerbeek, zeg ik hartelijk dank voor hun niet aflatende hulpvaardigheid.

Zonder de inbreng en het enthousiasme van drs. P. Verhoef, directeur van Erasmus Publishing, was deze studie niet, en zeker niet in deze vorm, tot stand gekomen. Zou Banga een uitgever met dergelijke kwaliteiten hebben gekend, dan zou de schat aan notities en documenten niet eerst lang ná zijn dood via het circuit van schenkingen en veilingen in archieven en bibliotheken zijn beland, maar had Banga zeker het genoeg gehad meerdere pennevruchten in keurig verzorgd gewaad de wereld te zien ingaan.

Alphen aan den Rijn, 13 juli 1991

Prof. dr. M.J. van Lieburg

INHOUD

VOORWOORD 5

INHOUD 7

ENTREE IN DE FRANEKER SAMENLEVING 9

Banga's journalen en de medische geschiedenis 9

Het decor: Franeker in de 19de eeuw 11

De jeugdijaren van Jelle Banga 16

Student geneeskunde 18

Onbevoegd verloskundige 23

Huwelijk en gezin 24

IN HET POLITIEKE EN SOCIAAL-CULTURELE LEVEN VAN DE 19DE EEUW 29

De geneeskundige organisatie in Friesland en Franeker 29

Banga's rol in de lokale en regionale politiek 35

Bemoeienissen met het atheneum te Franeker 37

De openbare gezondheidszorg te Franeker 40

Banga's rol in het sociaal-culturele leven van Franeker 42

DE GENEESKUNDIGE PRAKTIJK 45

De inhoud van Banga's beroepsjournaal 45

De epidemie van 1826 en de cholera 47

Medische theorieën en literatuur 51

Diagnostiek en therapie 54

DE VERLOSKUNDIGE PRAKTIJK 59

Jelle Banga als vroedmeester 59

Samenwerking met collega's en vroedvrouwen 63

Instrumentele verloskunde 65

Kraamvrouwen en kraamvrouwenkoorts 67

Notities over de theorie en praktijk van de verloskunde 71

RUSTEND MEDICUS 75

Jelle Banga als medisch-historicus 75

Laatste levensjaren 83

Banga's nalatenschap 89

ARCHIVALIA EN LITERATUUR 93

Afkortingen 93

Manuscripten van Jelle Banga 93

Brieven van / aan Jelle Banga 94

Publikaties van Jelle Banga 94

Archivalia 94

Literatuur 95

ENTREE IN DE FRANEKER SAMENLEVING

Jeugd- en studiejaren, huwelijk en gezin

In de kleine kring van medisch-historisch geïnteresseerden heeft de naam van Jelle Banga reeds lang een vertrouwde klank. Nog altijd behoort zijn boek over de *Geschiedenis van de vroegere geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland*, verschenen in 1868 en herdrukt in 1975, tot de weliswaar verouderde, maar daarom niet minder waardevolle naslagwerken over het leven en werk van vele Nederlandse medici. Wie meer wilde weten over de auteur van dit volumineuze werk kwam na een blik op de summiere passages in enkele biografische woordenboeken, al snel terecht bij een historisch artikel in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* (1937). Daarin beschreef de medisch-historicus Martinus Antonie van Andel (1878-1941) vooral het medische werkterrein van Banga en presenteerde hij de Franeker dokter voor zijn collega's 'als een degelijken en werkzamen practicus, die zich zijn roeping ten volle bewust was en naar zijn beste weten onder bezwaarlijke omstandigheden zijn taak tot zijn laatste levensdagen met toewijding heeft vervuld'.

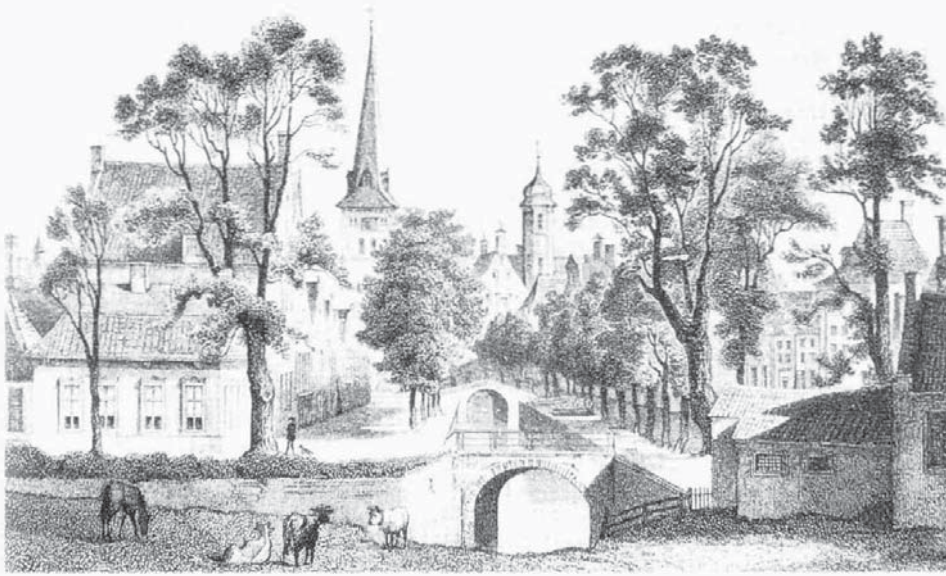
Ook in de kring van geïnteresseerden in de geschiedenis en cultuur van Friesland leeft de herinnering aan de 'edelen, fieren standfries' Jelle Banga. Zijn rol bij de bevrijding van Franeker van de Franse overheersing (1813), zijn rol in de stedelijke en provinciale politiek en zijn bijdragen tot de geschiedenis van Friesland, vindt men in de annalen van de Friese geschiedschrijving meer of minder uitvoerig geboekstaafd terug. Maar de behoefte aan meer en beter gedocumenteerde informatie bleef. Bekende Friese geschiedschrijvers als Wumkes, Algra en Kalma hebben dan ook allen het pleidooi gevoerd om ooit eens een gedegen studie te wijden aan deze boeiende vertegenwoordiger van de Friese cultuur.

BANGA'S JOURNALEN EN DE MEDISCHE GESCHIEDENIS

Van Andels bewondering voor zijn Friese collega was vooral gebaseerd op de lectuur van een handschrift in particulier bezit, bestaande uit vier dikke foliodelen waarin Jelle Banga zijn praktijkervaringen en andere wederwaardigheden over een periode van ruim zeventig jaren

had opgeschreven. Een wonderlijke samenloop van omstandigheden bracht in de jaren tachtig de bedoelde dagboeken van Banga in het bezit van de bibliotheek van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst. Bij die aankoop behoorde echter méér. In de collectie papieren bevond zich tevens een keurig bijgehouden journaal van alle bevallingen waarbij Banga in de jaren tussen 1806 en 1867 had geassisteerd, een register van alle inentingten tegen de pokken die Banga had verricht, een aantal volumineuze banden met excerpten uit medische en historische boekwerken die Banga had bestudeerd, een aantal portefeuilles met talloze notities over medische wetenswaardigheden, het optreden van epidemische ziekten en het weer, en een aantal brieven van collega's over problemen in de medische praktijk.

Zo'n omvangrijke schriftelijke nalatenschap waarin over een zo lange periode van medische praktijkvoering, namelijk van 1806 tot 1873, op consciëntieuze wijze verslag is gedaan, biedt de medische geschiedschrijver de unieke kans om een 19de-eeuwse medicus eens te volgen in de dagelijkse omgang met zijn patiënten, om na te gaan voor welke klachten zijn hulp werd ingeroepen, van welke middelen zijn therapeutisch arsenaal was voorzien, welke medische theorieën hij volgde, en ook om te zien welke rol hij speelde in het maatschappelijke leven van zijn tijd. Onze kennis van het medisch verleden is immers bepaald eenzijdig, gebaseerd op chronologische lijsten van eclatante ontdekkingen en op overzichten van medische ideeën die door schrijvende dokters aan de drukpers zijn toevertrouwd. Of dergelijke vernieuwingen in de theorie en praktijk van de geneeskunde ook daadwerkelijk waren doorgedrongen tot de periferie, bijvoorbeeld tot de medische praktijk van Jelle Banga in Franeker, is echter nog altijd een open vraag. Het antwoord op die vraag kan alleen worden gegeven wanneer men andere bronnen kiest dan de traditionele medische geschiedschrijving heeft benut. Het 'doing medical history from below' (Porter) betekent dat men op zoek gaat naar hetgeen de periodieke pers en dag- en weekbladen over de geneeskunde hebben bericht, naar de weerspiegeling van het medisch leven in bijvoorbeeld de romanliteratuur en in de niet-medische archieven van kerkelijke, sociale en bestuurlijke instellingen en instanties, en last-but-not-least in de rijke schatkamer van de ego-documenten. Tegen die achtergrond moet de betekenis van de nalatenschap van Jelle Banga voor de medische geschiedenis van

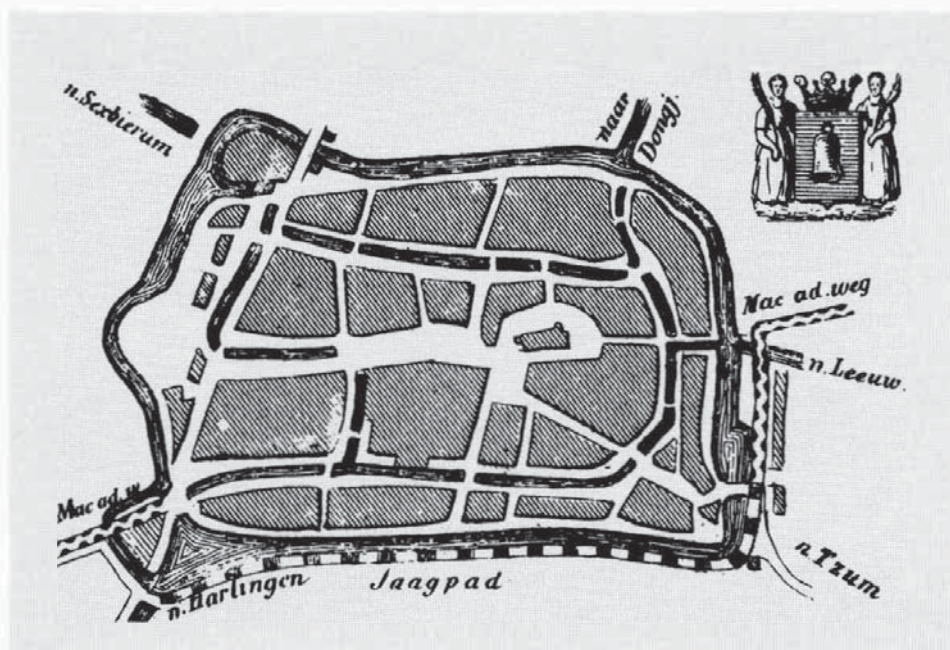
Franeker, met gezicht op de Voorstraat, eind 18de of begin 19de eeuw. Gravure van J.G. Riegel. Herkomst onbekend.

Nederland worden beoordeeld en moet zijn rol als notulist van de genees- en vroedkunde in een 19de-eeuwse stadspraktijk worden gewaardeerd.

HET DECOR: FRANEKER IN DE 19DE EEUW

De benaming 'stadspraktijk' vereist voor de 19de eeuw in het algemeen en voor de medische praktijk van Jelle Banga in het bijzonder enige toelichting. Met bijna zevenhonderd huizen binnen de muren van Franeker en ruim honderd huizen in de jurisdictie of 'buurten' buiten de stad, in totaal bewoond door zo'n 1150 huisgezinnen met in totaal ruim 5200 zielen was Franeker omstreeks 1830 de vierde stad van Friesland, na Leeuwarden, Harlingen en Sneek.

Wanneer men de stad van buiten naderde, werd de blik van de reiziger gevangen door de imposante torens en de naastgelegen bolwerken, en binnen de muren van de stad door de talrijke binnenwatertjes waarmee het werd doorsneden. Hoe massief ook gebouwd, de vestingwerken bleken niet bestand tegen de nieuwe inzichten waardoor het stadsbestuur van Franeker zich in de jaren veertig en vijftig liet leiden. In 1842 sneuvelde de Noorderpoort, in 1849 de Oosterpoort en drie jaar later de Westervoort, de bolwerken werden afgegraven en ook verschillende binnengrachten werden door demping aan het oude stadsbeeld onttrokken. Wie – zoals Banga – in het 18de-eeuwse Franeker was opgegroeid, zag het stadsbeeld binnen

Plattegrond van Franeker.

enkele jaren volledig wijzigen en op sommige punten onherkenbaar veranderen.

De gunstige ligging aan de weg van Leeuwarden naar Harlingen en op het knooppunt van de trekvaarten naar Leeuwarden, Harlingen, Sneek en Bolsward maakte Franeker een centrum van economisch verkeer, terwijl het voor het omringende platteland een belangrijke regionale functie had. Tijdens de grote jaarmarkten die in juli en oktober werden gehouden en tijdens de koe- en paardenmarkten kwamen de kopers en verkopers van heinde en verre naar Franeker. Naarmate in de 19de eeuw de verbindingswegen tussen de Friese steden verbeterden, en het vervoer over water het ook in snelheid moest gaan afleggen tegen het verkeer over land, zag Franeker het voordeel van zijn geografische ligging langzaam verloren gaan. De eerste aankomst van de trein op het baanvak Leeuwarden–Harlingen bij het nieuwe station van Franeker, die ook Banga in oktober 1863 moet hebben meegemaakt, betekende het begin van een nieuwe periode in het economische leven van Franeker.

In de stad zelf vond de bevolking werk in de klei-industrie, met name de pannen-, steen- en pottenbakkerijen, en de textielindustrie. In 1815 worden onder de middelen van bestaan ook leerlooierijen, stijfelmakerijen, een brouwerij en een branderij genoemd. Na een periode van economische malaise gedurende de eerste helft van de 19de eeuw, zocht men nieuwe bronnen van bestaan in met name de teelt van

*Academiegebouwen te Franeker.
Gravure 18de eeuw.*

cichorei (het goedkopere alternatief voor koffie) en de produktie van boter. Op de staat van voornaamste fabrieken te Franeker vindt men in 1851 bovendien nog een viertal tabaksfabrieken, drie touwslagerijen, drie rijtuig- en twee sajefabrieken. In dat jaar telde Franeker 236 fabrieksarbeiders en 312 ambachtslieden op een totale bevolking van 5372 zielen.

Het bevolkingsaantal dat tot dan weinig groei had vertoond, begon in de tweede helft van de 19de eeuw snel toe te nemen: in 1860 telde Franeker 5674 inwoners, in 1870 al 6483 en in 1880 juist 7000: een toename van 30% in dertig jaar. Het grootste deel van de bevolking ($\pm 80\%$) behoorde tot de Nederlands Hervormde Kerk. Hun kerkelijk centrum was de Martinikerk, waarvan het gebouw voor een belangrijk deel het stadsbeeld van Franeker domineerde. Na de Afscheiding in 1834, waarbij een groep ontevreden zich keerde tegen het rationalisme en de staatsbemoeienis in de Hervormde Kerk, kreeg ook Franeker een kleine Christelijk-Afgescheiden Gemeente. Onkerkelijkheid was er onder de Franeker bevolking nauwelijks: de overige inwoners behoorden tot de Katholieke Kerk ($\pm 15\%$), de Doopsgezinde Gemeente ($\pm 5\%$) of de kleine joodse gemeenschap.

Rond 1840 telde Franeker een vijftal sociale en charitatieve instellingen: het Proveniershuis dat echter 'van weinig glorie' meer was; het Hervormde Westerhuis-Vrouwengasthuis dat voor 'weduwen en oude deugdzame vrijsters' was bestemd; het Armhuis 'tot huisvesting van bejaarde stadsarmen en kinderen die anders bij gemeene lieden

OVER FRANEKER EN DE FRANEKERS

“ *Franeker heeft hetzelfde voorkomen als Bolsward, niet zoo-
zeer vervallen en vredig, als wel ongelooflijk leeg en saai. Het is het
onbewogen zwijgzame karakter der inwoners, dat dien indruk teweeg-
brengt, zoowel als hun gering aantal. Alles is er zoo goed geregeld, dat
niemand zich behoeft in te spannen en iedereen gedraagt er zich zoo
behoorlijk, dat er geen aanleiding bestaat voor eenigerlei opwinding;
het leven glijdt er voort met een eentonige gelijkmoedigheid, die nauwe-
lijks schijnt verstoord te worden door geboorte, of dood, hoop of vrees. ...*

*Het stadhuis is even aantrekkelijk als dat van Bolsward, eigenlijk
naar nog schooner ontwerp gebouwd en beter geproportioneerd ... Het
staat op een hoek en bij de plaatsing van den mooien klokketoren, die
doet denken aan kelk en kroon van een bloem, heeft men partij getrok-
ken van die ligging. Alleen de dubbele stoep is leelijk en alledaagsch en
heeft slechts een leuning in stede van de gewone leeuwen, lantaarns en
massieve balustrade. ... Ook het inwendige van het gebouw doet het oog
aangenaam aan; er zijn eenige zalen die met gouldeder zijn behangen,
altijd iets bijzonder moois, en men vindt er een kleine collectie oud
zilver en porselein, waaronder enkele fraaie stukken.*

*Maar de portretten van de zes en tachtig professoren, die in de
Universiteit van Franeker hebben gewerkt, vertegenwoordigen voor-
zeker de leelijkste schilderijenverzameling die bestaat. ... Die paedagogen
hebben zulke onvriendelijke, kwaadaardige, onheilspellende, grijnzende
gezichten, en zulke starende, loensche blikken, dat men begint te vinden
dat het maar goed was de Universiteit niet langer te laten voortbestaan
en dat de tegenwoordige bestemming van het gebouw [namelijk psy-
chiatrisch ziekenhuis, v.L.] te verkiezen is boven de gastvrijheid, verleend
aan zulke leelijke Droogstoppels als deze.* ”

[UIT: BOWEN, *DE NEDERLANDEN (GEZIEN DOOR DE OOGEN EENER ENGELSCHER)*, 192-193].

besteed moesten worden'; het Diakonie-Weeshuis; en het Burger-Weeshuis, dat beter bekend is als het Blaauw- of Klaarkampster Weeshuis, waar de meeste leden van de familie Banga als voogd of voogdes aan verbonden zijn geweest. Bovendien verschaftte men, vooral in de wintermaanden, in het Stads-Spinhuis 'bestendige werkzaamheid' aan jonge kinderen.

Aan medische voorzieningen had Franeker, buiten hetgeen aan de hogeschool had toebehoord, weinig of niets te bieden. Tot de vestiging van een gast- of ziekenhuis kwam het pas begin jaren zeventig. Voordien werden 'behoefte armen' die elders waren 'gedomicilieerd', zo nodig bij particulieren verpleegd. Pas door de Wet op de Besmettelijke Ziekten (1872) zag ook Franeker zich uiteindelijk verplicht tot de opening van een ziekenhuisje, waar gelegenheid tot geïsoleerde verpleging werd geboden. De reeds langer bestaande cholera-barak bleek toen de toets der kritiek van de moderne geneeskunde niet te kunnen doorstaan.

Belangrijker was de rol die Franeker in 1848 kreeg toebedeeld bij de provinciale zorg voor krankzinnigen. Wat in de provincie Noord-Holland tot stand was gebracht met het groots opgezette en nieuwgebouwde krankzinnigengesticht 'Meerenberg' te Santpoort, zou voor Friesland in Franeker worden gerealiseerd, zij het zonder nieuwbouw en op minder grote schaal. Eind maart 1851 werden de verlaten gebouwen van het atheneum in gebruik genomen als krankzinnigengesticht. De medische leiding kwam in handen van Regnerus Lammerts van Bueren, een dokter uit Maartensdijk die in de periode tot 1878 de inrichting geleidelijk wist te verbeteren en vooral uit te breiden: werden er in 1851 nog zo'n zestig patiënten verpleegd, in 1860 waren dat er 110 en in 1870 reeds bijna tweehonderd. Waar Leeuwarden een sterk regionale functie ontwikkelde voor de verpleging van somatische zieken, was Franeker het provinciale centrum voor de geestelijke gezondheidszorg.

Op cultureel-wetenschappelijk terrein had Franeker veel te danken gehad aan de aanwezigheid van de hogeschool. Weliswaar was deze academische instelling vier jaar na de opheffing in 1811 niet meer als universiteit heropend, maar ook in de nieuwe gedaante van atheneum (dus zonder promotierecht) bleef zij van betekenis voor het lokale leven. Het verblijf ter stede van een aantal hoogleraren, onder wie

geleerden van naam en faam, de huisvesting van enkele tientallen studenten met alle sociale implicaties van dien, en de aanwezigheid van onderwijsvoorzieningen zoals een hortus botanicus, een laboratorium chemicum en een rijke bibliotheek, stempelden het karakter van de stad en gaven Franeker een allure die het stadje ver boven het niveau van een gemiddelde plattelandsgemeente uittilde.

Tegelijk met de sluiting van het atheneum in 1843 werd de status van de oude Latijnse school van Franeker gewijzigd in die van een stedelijk gymnasium. Ondanks de aanwezigheid van enkele bekende docenten, onder wie de bekende letterkundige Eelco Verwijs (1830-1880), die 'levende talen, mathesis, geschiedenis en aardrijkskunde' doceerde, kon de school de concurrentie met de omringende steden moeilijk volhouden en werd ze in 1878 opgeheven. Daarentegen bleek de 'Rijksnormaalschool' tot opleiding van onderwijzers een langer leven beschoren: deze voorloper van de kweekschool en pedagogische academie werd in 1859 geopend en sloot haar deuren eerst in 1923. Daarmee hebben we echter de tijdsspanne van het leven van Jelle Banga te ver overschreden, en moeten we terugkeren naar het begin van zijn levensloop.

DE JEUGDJAREN VAN JELLE BANGA

Jelle Banga werd op 23 augustus 1786 geboren uit een geslacht dat sinds mensenheugenis in Franeker woonde. In de 17de eeuw had zijn overgrootvader zich in het kleine academie-stadje een bestaan als schoenmaker opgebouwd, waarna zijn grootvader Syds Tjeerd (1702-1746) de stijging op de maatschappelijke ladder had voortgezet door zich behalve met het leerlooien ook bezig te houden met het stadsbestuur in de functie van burgemeester en vroedschap. Jelles vader, Tjeerd Sydses Banga (1741-1810), zou als wijnkoper in dat spoor zijn voortgegaan, als de politieke verwickelingen dat niet hadden verhinderd. Als vurig patriot en als zodanig op goede voet met enkele hoogleraren van de Franeker hogeschool, speelde hij in de hoedanigheid van kapitein van het plaatselijke exercitiegenootschap (vrijcorps) een prominente rol bij de onlusten van 1787, hetgeen hem echter duur kwam te staan; hij werd opgepakt en tot gevangenisstraf en een ongekend hoge geldboete van tienduizend gulden veroordeeld.

In het ouderlijk huis aan de huidige Zilverstraat (waar later de huisarts A.H. Oort zich vestigde en waar diens beroemd geworden

zoon, de astronoom Jan Hendrik Oort, werd geboren) heeft Jelle een weinig gelukkige jeugd gehad. Men krijgt de indruk dat het huwelijk van zijn ouders in maart 1786 slechts met het oog op de spoedige geboorte van Jelle tot stand was gekomen. Terwijl vader Banga veelal afwezig was, groeide de kleine Jelle thuis op met zijn veel oudere broer Syds uit het eerste huwelijk van zijn vader. In 1790 beviel zijn moeder, Lieuwkjen Hendriks Coster, van een tweeling, waarvan het jongetje spoedig overleed. Het andere kind, een

Het geboortehuis van Jelle Banga te Franeker. Foto uit de collectie van H.M. Kreger te Franeker.

meisje, overleed in november 1802 aan roodvonk, gelijktijdig met Jelles stiefbroer Syds. Toen Jelles ouders beiden in 1810 overleden, bleef alleen Elisabeth (1793-1878) in huize Banga achter. Deze jongere zuster huwde in 1815 de vrederechter mr. Joannes Stinstra (1789-1842), een vooraanstaand man in de Franeker samenleving. Al met al waren het volgens Banga zelf geen gelukkige jaren. ‘Na de kinderjaren, toen ik lustig vrolijk en ondernemend was, is mijne jeugd door huiselijke omstandigheden niet vrolijk geweest, eerder terughoudend, stil, wrevelig.’ Er was – zo hij het noemde – ‘de rechte opwekking niet’.

In een terugblik op zijn leven vertelt Banga hoe hij van jongsaf geplaagd werd door ‘tandpijn, catarrhale aandoeningen van de keel, verkoudheid [en] buikpijn en [dat hij] daardoor zenuwachtig’ was. De pokken, mazelen en roodvonk had hij naar eigen zeggen ‘in meer of min hevigen graad gelukkig doorgestaan’. Dezelfde bron verhaalt over zijn weinig vreugdevolle verblijf op ‘een gemengd bewaarschooltje bij eene bejaarde vrouw, Sjerp-in-het-haar genoemd, waar Jelle leerde breien en waar hem het alfabet werd bijgebracht. Op de lagere school van Franeker kwam daar het lezen, rekenen en tekenen bij, ‘doch ook dit betekende weinig’.

Ongeveer negen jaren oud kwam Jelle op de Latijnse school onder de hoede van ‘een oude eenvoudige domme praeceptor, die in zijne

godgeleerde studiën was te kort geschoten, en daarom een ijzerwinkel begonnen was, en den naam droeg van 'ijzeren Christen'. Deze man leerde Jelle 'declineren en conjugeren, overhoorde de van buiten geleerde lessen uit de Colloquia van Erasmus, viel van het gedreun vermoeid in slaap, hoorde en zag niets, terwijl de jongens allerlei kwaad bewezen'. Dat Jelle later toch een ervaren Latinist geworden is, was vooral te danken aan het optreden van de rector Verweij, die hij dan ook in zijn autobiografische aantekeningen 'met innige dankbaarheid' herdacht. Banga's kennis van het Latijn was voortreffelijk, zoals publiekelijk bleek toen hij bij het verlaten van de Latijnse school werd uitverkoren om in de Academiekerk een door hemzelf vervaardigd Latijns gedicht over de vrede van Amiens voor te dragen. In de *Leeuwarder Courant* van 23 juli 1802 werd over dit optreden lovend verslag gedaan. Ook Banga zelf was zich van zijn gevoel voor poëzie bewust. 'Voor declamatie en het lezen van gedichten', zo verhaalt hij in het journaal, 'was ik zeer gevoelig, tot schreijen toe, en beoefende zulks met smaak en genoegen'.

STUDENT GENEESKUNDE

Op 19 augustus 1802 liet Jelle zich inschrijven als student geneeskunde aan de hogeschool te Franeker. Voor de school waren het moeilijke jaren. In de jaren tachtig had de strijd tussen Patriotten en Prinsgezinden het hooglerarencorps ernstig verdeeld. De studenten waren weggebleven en de onderwijsvoorzieningen door gebrek aan fondsen in verval geraakt. In de periode juli 1795 tot oktober 1797 was de medische faculteit zelfs geheel verstoken geweest van hoogleraren. Pas nadat een 'Plan tot herstel der Academie te Franeker ... benevens een betoog over de nuttigheid der nieuwe inrichting dezer Academie', opgesteld door de gedeputeerde Yme Freerks Tichelaar was aangenomen, werden weer twee docenten benoemd: Christiaan Allardi (1747-1822) en Johannes Mulder (1769-1810). Beide docenten waren nog in functie toen Banga zich bij het kleine groepje medische studenten voegde.

Onder leiding van Allardi, die de pathologie, praxis medica, chemie, farmacie en botanie onderwees, bestudeerde Banga de botanische werken van Linnaeus (1707-1778), het veel geprezen handboek pathologie (*Institutiones pathologiae medicinalis*) van de Leidse hoogleraar Hieronymus David Gaubius (1705-1780), en de inleiding tot de prak-

tische geneeskunde (*Praecepta medicinae practicae in usum academiae digesta*) van Gaubius' jongere collega Nicolaas Georgius Oosterdijk Schacht (1740-1817). Toen in 1805 de vroegere coryfee van de medische faculteit, Adolf Ypey (1749-1820), die in 1795 vanwege zijn prinsgezinde houding was ontslagen, plotseling en tegen de wens van de curatoren tot hoogleraar in de geneeskunde werd benoemd, kreeg Banga de mogelijkheid kennis te maken met deze medicus uit de oude school van de zogeheten 'Systematici'. Temidden van een veelheid aan medische theorieën en alternatieve therapieën, waarvan Ypey in zijn inaugurele rede van 1805 een uitvoerig overzicht bood (*Oratio de praecipuis quae, nostra in aetate, inclaruerunt medicorum systematibus*), probeerde hij zijn studenten de waarde van de hippocratische idealen bij te brengen, namelijk het principe van de genezende kracht van de natuur (*vis medicatrix naturae*) en de overtuiging dat ondervinding de beste leermeester is. Uit alles blijkt dat Banga in deze jaren een overtuigd aanhanger van deze idealen is geworden en dat Ypey's onderwijs van beslissende betekenis is geweest voor zijn latere optreden als medicus practicus.

De meeste bekoring op Banga ging echter uit van de hoogleraar in de heel- en verloskunde, Johannes Mulder. In de medische wereld van zijn tijd was Mulder een opvallende figuur, met uitgesproken ideeën over de wijze waarop de heel- en verloskunde behoorden te functioneren, zowel in het onderwijs als in de praktijk. De kern van die ideeën vindt men terug in zijn *Redevoering over de redenen, waarom de Neder-*

De drie leermeesters van Jelle Banga tijdens zijn studie aan de medische faculteit van de Hogeschool te Franeker.

Van links naar rechts: Adolf Ypey (1749-1820), Christiaan Allardi (1747-1822) en Johannes Mulder (1769-1810).

Uit: R.E.O. Ekkart, Franeker professorenportretten, Franeker: T. Wever, 1977.

DE MEDISCHE PROMOTIE AAN DE FRANEKER HOGESCHOOL

Aan deze Universiteit is het recht gegeven om den graden van Doctor Medicinae te confereren. Licentiaten te creëren is in onbruik, schoon niet zonder voorbeeld. Na voorafgegaan privaats tentamen van een hoogleeraar, wordt door Rector en Senaat Generaal de admissie verleend tot de examina die ten getale van drie vervolgens door den Sen[atus] Judicialis in de Latijnsche taal gehouden worden: twee over de gronden der wetenschap, het derde door den geëxamineerde een voorlezing te laten doen over twee aphorismi. Bij voldoende blijk van bekwaamheid wordt de geëxamineerde door den Senat[us] Judici[alis] candidaat verklaard, met recht, om den gradus zelve te vragen, wanneer het hem gevalt, mits binnen een jaar, en door het uitgeeven en verdedigen van een dissertatie of theses inaugurales. Dit laatste heeft dan ter zijner tijd plaats, hetzij publice, in de Akademiekerk, gedurende een vol uur, hetzij privatim in de senaatskerk, naar verkiezing des candidaats. Op de disputatie volgt de promotie zelve, die of openlijk more majorum kan verrigt worden, dat zeldzamer is, of gelijk gewoonlijk in Curia Academiae voor den Senatus Generalis, waaromtrent verdient opgemerkt te worden, dat in dit laatste geval aan deze universiteit, hetgeen elders zoo niet gebruikelijk is, evenwel bijna alle dezelfde ritus en solemniteiten, als bij de promotie more majorum, worden in acht genomen door het openen en gesloten voorleggen van den Bijbel, het Corpus Juris, Hippocratis en Aristoteles, het aan den voorsten vinger steken van een ring, het opzetten van den hoed en het geven van de rechterhand, onder uitdrukkelijke verklaring van de betekenis dezer symbolen na al hetwelk een bul of diploma wordt uitgereikt.

[UIT EEN RAPPORT VAN DE SENAAT (1810), IN: NAPIUS EN LINDEBOOM, *DE HOOGLERAREN IN DE GENEESKUNDE*, 19-20].

landers in het algemeen zeer weinig tot verbetering en uitbreiding van de heel- en verloskunde hebben toegebracht, waarmee hij op 28 juni 1797 het hoogleraarschap aanvaardde. Herhaaldelijk bepleitte Mulder de opening van een nosocomium academicum, waar de heel- en verloskunde praktisch konden worden onderwezen, zoals hij dat tijdens zijn verblijf in Guy's Hospital en St. Thomas' Hospital te Londen had gezien, maar de schaarse fondsen van de hogeschool lieten realisering van die plannen niet toe. Ook een memorie, in 1803 opgesteld door de president-curator van de hogeschool, Adriaan Gilles Camper (1759-1820), waarin nadrukkelijk werd verwezen naar het goede voorbeeld van de Groninger universiteit, bleef zonder effect.

Voor het theoretisch onderwijs in de chirurgie maakte Mulder gebruik van de (Nederlandstalige) leerboeken van David van Gesscher (1735-1810), de heelmeester van het St.-Pieters- of Binnengasthuis van Amsterdam; voor het onderwijs in de verloskunde werd het bekende leerboek van Jean-Louis Baudelocque (1745?-1810) gebruikt, dat in 1790 door Arnoldus Soek (1760-1795) in het Nederlands was vertaald. Op verloskundig terrein kreeg Mulder zelfs enige internationale bekendheid, toen zijn proefschrift over de geschiedenis van de verloskundige tangen en hevels (*Historia literaria et critica forcipum et vectium obstetriciorum*) in 1798 in het Duits werd vertaald.

Ongetwijfeld op aandrang van Mulder besloot Banga zijn laatste studiejaar gedeeltelijk te wijden aan de praktische genees- en heelkunde, door enkele maanden in het Binnen- en Buitengasthuis te Amsterdam als élève externe stage te lopen. Dergelijke stagiairs werden begeleid door de hoogleraar anatomie en heelkunde bij het Amsterdamse atheneum, Andreas Bonn (1738-1818), en diens collega in de anatomie en verloskunde, Gerard Vrolik (1775-1859).

Het kan niet anders of de collectie anatomische, zoölogische en pathologische preparaten die Vrolik bijeen had gebracht en die thans in het Museum Vrolik te Amsterdam wordt bewaard, heeft sterk de aandacht getrokken van Jelle Banga, die immers onder invloed van zijn Franeker leermeester een bijzondere belangstelling voor de anatomie van monstra had ontwikkeld. Na een privaatcollege van Mulder over de anatomie van de cycloop of eenoog besloot Banga dit thema tot onderwerp te maken van zijn dissertatie. Behalve een beschrijvend deel zou deze studie ook een poging bevatten om de oorzaken van deze afwijking te onderzoeken, en vooral ook te schetsen hoe 'tot verheer-

THESES MEDICAE
INAUGURALES,

QUAS,

FAVENTE DEO OPTIMO MAXIMO,
EX AUCTORITATE RECTORIS MAGNIFICI,
JACOBI PIERS. THOLEN,

*A. L. M. Jur. Utr. & Phil. Doct. Mathes.
Architect. Milit. & Geographiae Profeforis
Ordinarii,*

NEC NON

AMPLISSIMI SENATUS ACADEMICI CONSENSU,

ET

NOBILISSIMAE FACULTATIS MEDICÆ DECRETO,
PRO GRADU DOCTORATUS,
SUMMISQUE IN MEDICINA HONORIBUS AC PRI-
VILEGIIS, RITE ET LEGITIME CONSEQUENDIS,

Publico Examine Submittit

JELLE BANGA

Franequera Frisius.

A. D. XVIII NOVEMBRIS, MDCCCVII. H. L. Q. S.

LEOVARDIÆ,

APUD D. V. D. SLUIS, REIP. & ACAD.

TYPOGR. MDCCCVII.

lijking van het Opperwezen ... de natuur in organismen elke afwijking van de normale gang van zaken met alle zorg tracht te herstellen, en de eenheid en onderlinge samenwerking van de delen en functies tracht te bewaren'. Het onverwachte vertrek van Mulder naar de universiteit van Groningen gooide echter roet in het eten. Om alsnog snel te kunnen afstuderen bleef Banga nu geen andere weg dan op stellingen te promoveren.

Wie het zeldzame, en tot nu toe onbekende, exemplaar van deze theses doorbladert, ziet in het scala van onderwerpen dat stellingsgewijs de revue passeert de gebieden waarvoor Banga ook in zijn latere leven bijzondere belangstelling bleef koesteren. De reeks begint natuurlijk met een aantal stellingen over de teratologie, de leer van de monsters waarover Banga zo graag uitvoeriger had willen zijn. Niet alleen is dit

Titelpagina van de Theses, vreedig door Jelle Banga tijdens zijn promotie op 18 november 1807.

onderzoeksterrein van belang als onderdeel van de anatomie, dat Banga beschouwt als 'het enige en meest betrouwbare vertrekpunt voor de rationeel werkende medicus, maar bovendien levert 'het doorvorsen van de afdwalingen van de natuur' ook belangrijke informatie over het wonderlijke gebeuren van de voortplanting. Die informatie leidt niet alleen tot feitelijke kennis, maar illustreert ook 'de zeer grote wijsheid van de Goddelijke Almacht'. In dat verband noemde Banga terloops een tweetal hoofdstukken uit wat de 'speculatieve anatomie' zou kunnen worden genoemd: de leer van de *nisus formativus* of 'Bildungstrieb' van Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840) en de leer van de craniologie van Franz Joseph Gall (1758-1828). Daarna

volgt een serie stellingen over de epidemische koortsen, een thema waarmee Banga zich jarenlang zeer intensief heeft beziggehouden, en over allerlei verloskundige kwesties, welke thematiek eveneens in zijn latere oeuvre een belangrijke plaats zou blijven innemen. Met de verdediging van deze stellingen op 18 november 1807 in het Auditorium van de hogeschool, kreeg Banga de titel van *medicinae doctor* en daarmee de bevoegdheid tot uitoefening van de geneeskunde.

ONBEVOEGD VERLOSKUNDIGE

Uit de beroepsjournalen die Banga ons heeft nagelaten weten we dat hij reeds als student de nodige ervaringen had opgedaan in de verloskundige praktijk. Zelfs één week vóór zijn promotie tot *medicinae doctor* had Banga nog de treurige ervaring dat moeder en kind kort na de bevalling – de vijfde waarbij hij assisteerde – overleden. De toevoeging dat hij ‘wierd geroepen toen alle hulp te laat was’ maakt duidelijk dat Banga zelf deze tragische afloop niet aan zijn onbevoegde optreden heeft willen toeschrijven.

Banga's verloskundig optreden dateert van begin juli 1806, toen hij als twintigjarige student ter assistentie werd geroepen bij de huisvrouw van Doede Ypes Ruitenbach wegens de moeilijke bevalling van haar derde kind. De vrouw herstelde voorspoedig, maar het kind overleed de derde dag aan geelzucht. Uit de aantekeningen over de tweede bevalling die hij enkele maanden later bijwoonde, blijkt dat Banga's vroegste verloskundig optreden onder toezicht van een vroedvrouw stond. Een jaar later, begin juni 1807, trad Banga echter geheel zelfstandig op en schreef hij bovendien recepten uit, hoewel hij ook daartoe formeel nog onbevoegd was. Deze bevalling zou de jonge Banga nog lang heugen: reeds dagenlang was de vrouw door weeën afgemat, toen eindelijk een meisje werd geboren. Even leek alles goed te gaan, hoewel de vrouw pijnlijk bleef in de buik en lendenen, maar deze pijn kon met een zacht opiaat gemakkelijk worden bestreden. Eind juni werd Banga echter opnieuw geroepen omdat de vrouw last had van ‘een hinderlijk gevoel van zwaarte in het bekken, hetwelk den gang en den arbeid hinderlijk maakte’. Het advies om de sluitdoek die op raad van een kraambewaarster stevig was toegehaald, lossier te dragen, bracht de nodige verlichting totdat op de 39ste dag na de bevalling zich een hevige koorts openbaarde. Machteloos moest Banga toezien hoe de vrouw een dag later overleed aan wat hij noemde

‘een zogverplaatsing’. Uit de kanttekening die Banga in later jaren bij deze casus maakte, en waarin hij noteerde dat deze vrouw misschien wel door een versterkende eetregel en het gebruik van cortex peruvianus gered had kunnen worden, blijkt dat Banga zelf bepaald niet onverdeeld gunstig over zijn optreden als aspirant-medicus en kandidaat-vroedmeester heeft geoordeeld.

Tijdens het ziekbed van zijn tweede patiënte had Banga tevens de zorg over het pathologische verloop van het kraambed van ene Hiltje de Vries, een 26-jarige vrouw die na de bevalling van een dochter koorts had gekregen. ‘Zij was overal pijnlijk, vooral in de borsten, linker zijde en buik; de ademhaling was belemmerd; de borsten zeer slap; de dorst sterk; de mond en tong vochtig en schoon; de kraamvloed wel.’ Deze koorts die hij diagnostiseerde als een zogkoorts, hield ondanks alle pogingen van Banga om de juiste medicatie te vinden, dagenlang aan. De vrouw herstelde uiteindelijk, maar voor Banga had zijn optreden aan dit ziekbed een opvallend vervolg.

HUWELIJK EN GEZIN

Tijdens de koortsen had de kraamvrouw namelijk een schurftige uitslag gekregen, die overigens goed kon worden behandeld. Even later openbaarde dezelfde kwaal zich echter bij ene ‘T. v.d. K.’, bij wie Banga destijds naar eigen zeggen ‘dikwijls kwam wanneer ik zoo mijne patiënte had verlaten’. Of hier werkelijk van een overgedragen besmetting sprake was, blijft onduidelijk, maar vervelend was het wel. Het ging hier immers om zijn toekomstige vrouw, de twintigjarige Taetske van der Kooi. Op 29 april 1808 maakte de *Leeuwarder Courant* melding van hun ondertrouw en op 15 mei daaropvolgend werd hun huwelijk in het nabijgelegen Schalsum voltrokken.

Uit dit huwelijk werden tien kinderen geboren, van wie de geboorten telkens min of meer uitvoerig in het verloskundig journaal van Banga zijn terug te vinden. De geboorte van zijn eerste kind, Aaltje, op 27 april 1809 was tevens de eerste keer dat Banga zelf gebruik maakte van de verloskundige tang.

‘De arbeid begon den 26[e] in den namiddag en vorderde zeer langzaam. Het water brak vroegtijdig; de ligging van het hoofd was regelmatig. Langzamerhand verminderden de weeën en wisselden af met sterke pijnen in den buik. Het hoofd was intusschen tot voor de geboorte genaderd [en] vertoonde zich herhaalde malen in de geboorte, dog

kon wegens de geringe doordrijvende kracht der vlagen en de strafheid der uitwendige deelen, niet gebooren worden en glipte telkens terug. Ik vatte het hoofd met de tang van Jonghson [sic] en de geboorte was dadelijk volbragt. 's Morgens ten 5 uren. Het kind was zeer welvarende, en mijne vrouw had niet eens bemerkt, dat zij door de tang verlost was.'

De geboorte van de volgende kinderen verliep zonder problemen: in september 1811 werd Leonora Johanna geboren, in januari 1813 Theodora Clasina, in december 1815 Sydske, in maart 1818 Elisabeth, en in maart 1820 zijn eerste zoon, Tjeerd. Met een opvallende regelmaat volgde in maart 1822 nog een dochter Johanna, in mei 1824 een zevende dochter, Foekje, en in september 1826 een tweede zoon, Klaas; het jongste kind, Syds Andries, werd in maart 1829 geboren.

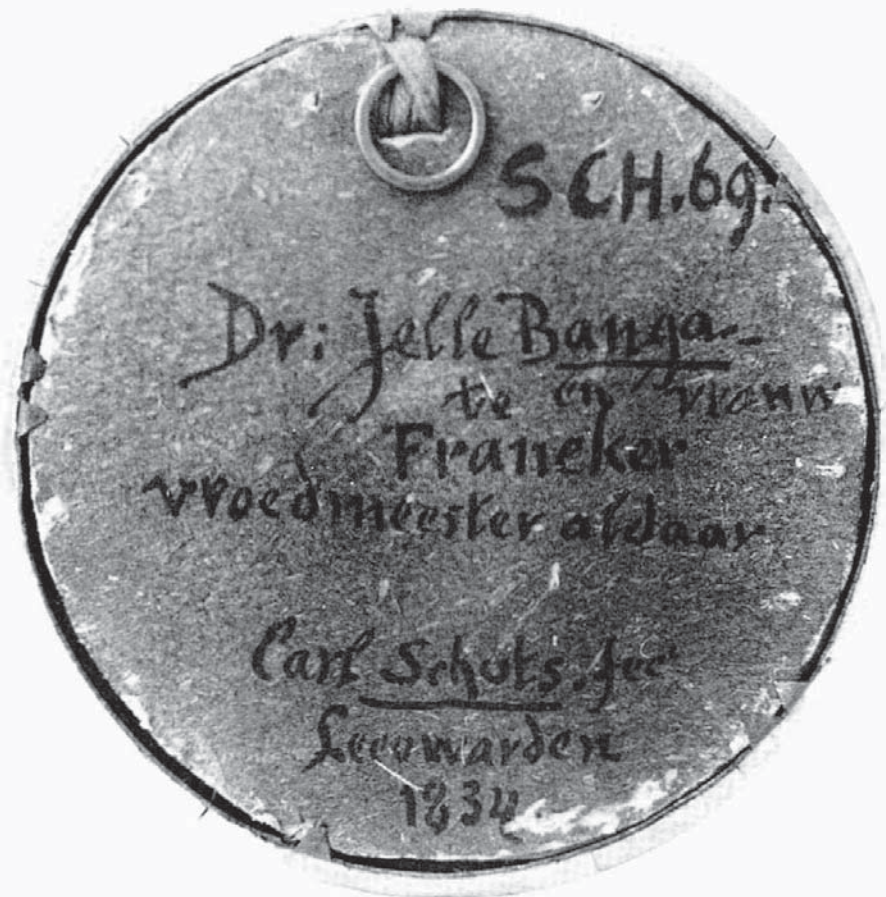
Zes van de tien kinderen uit het gezin van Jelle en Taetske overleden op jonge leeftijd. Het vrij plotseling overlijden in augustus 1826 van zijn achtjarig dochtertje Elisabeth aan encefalitis betekende voor Banga een zware slag. Aangrijpend deed hij van het gebeuren verslag in zijn journaal.

'Ach God, ik vermoed(d)je geen en zoo spoedigen bitteren slag. Mij verbeeldende, dat zij door dezen meer gerust schijnenden slaap zoude herstellen, bezocht ik eenige lijdens buiten de stad, en kwam gelukkig nog vroegtijdig genoeg te huis om haar, helaas, te zien sterven! Tegen de avond, ongeveer 5 uren, kreeg zij weder en veel heviger stuipen, welke zich telkens herhaalden. De brave, goede moeder deed alles, doch vruchteloos! Tegen 7 uren vond ik haar akelig, het arme kind was deerlijk gefolterd, was volkomen bewusteloos. De pols zonk van oogenblik tot oogenblik, en ongeveer 8 uur gaf zij den geest. Welk een spoedige en onverwachte dood. Ach, hoe nietig is onze kunst en kennis.'

Banga's oudste dochter Aaltje, die in 1837 gehuwd was met de Franeker notaris Gijsbertus Schot (1810-1889), overleed in augustus 1840 kort na de bevalling van haar tweede kind. Twee jaar later, in mei 1842, overleed na een slopende ziekte zijn dochter Sydske, die in 1840 getrouwd was met de Leeuwarder advocaat Mr. Tjepke Mulier (1815-1883). In januari 1851 volgde Banga's dochter Doortje (Theodora Clasina), sinds februari 1837 echtgenote van Evert Jan Diest Lorgion (1812-1876), predikant van de Hervormde Kerk te Hallum. Na nog een korte periode in Stiens te hebben gestaan, werd deze schoonzoon van Banga in 1843 beroepen te Groningen, waar hij zich ontwikkelde tot een gezaghebbend kerkhistoricus, die in 1860 aan de Groningse

*Jelle Banga en zijn echtgenote
Taetske van der Kooi. Schilderij
(diameter 8,5 centimeter) door
Carel Schuts te Leeuwarden
1834. Collectie Museum It
Coopmanshûs, Franeker.*

universiteit werd benoemd tot hoogleraar in de geschiedenis en kritiek van het Oude en Nieuwe Testament, de Bijbelse en kerkelijke godgeleerdheid, patristiek en kerkelijke geschiedenis van Nederland. Vier jaar later, in november 1855, overleed ook Banga's jongste zoon, Syds Andries, die in Franeker een wijnhandel dreef.

Het overlijden van Banga's jongste dochter Foekje op 21 januari 1858, na een langdurige ziekte die hierna nog ter sprake zal komen, viel in een tijd dat Banga zich ernstig zorgen maakte over de gezondheid van zijn vrouw. Afgezien van een telkens terugkerende hoest als gevolg van een chronische longaandoening (vermoedelijk tuberculose), was zij volgens Banga een doorgaans gezonde vrouw, 'altijd werkzaam en van een vrij bedaard, gelijkmatig gemoedsgestel'. Sinds de zomer van 1857 was de hoest echter toegenomen en de eetlust verminderd, en zij vermagerde zienderogen. De zorgen over de ziekte van haar dochter Foekje en het verdriet over haar tragische dood, maakten de laatste maanden van haar leven triest en verdrietig. Op 3 februari 1858, twee weken na haar dochter, overleed zij na een 'teder afscheid' van Jelle te hebben genomen, zoals uitvoerig beschreven is in het journaal.

'Op gedaan voorstel werd zij [s] avonds ongeveer 9 uur nog eens van het bed op den stoel gedragen; gebruikte een paar lepels soep. Zij meende onze gestorven dochter Doortje te zien. Spoedig verlangde zij weder naar bed, en zeide gemakkelijk te liggen. Tegen middernacht iets sluimerende. Tegen den morgen 4 uur, nadat zij een weinig gedronken had, iets benaauwd, stiller, als sluymerende, zeer kleine pols. Ongeveer 6 uur nog bij kennis. Op mijn verzoek opende zij de oogen, zag mij aan, verklaarde mij wel te zien, trok de hand van onder de dekens, en streek mij daarmede over het aangezicht. Later lag zij stil, onbeweeglijk, en stierf tegen 8 uren bijna onmerkbaar, zeer kalm, zonder de geringste verandering in het gelaat of eenige beweging der ledematen. In vier dagen vertoonde het lijk, behalve de gewoone koude en stijfheid, geene de minste verandering in het bleek gelaat. Het bleef even kalm, noch eenige merkbare sporen van verrottende ontbinding, behalven aan het eene oog.'

De twee andere dochters en zijn zoon Klaas (1826-1911) waren inmiddels uit huis, zodat Banga alleen achterbleef met zijn zoon Tjeerd (1820-1875) en een dienstbode. Leonora was in 1836 gehuwd met Mr. Pieter Zijlstra (1810-1863), die jarenlang burgemeester van Harlingen was, en Johanna (1822-1881) was in 1847 getrouwd met Mr. Onno Petrus de Hoop (1818-1879), die zich in Franeker vestigde en daar later de administratie voerde van het krankzinnigengesticht. Terwijl zijn zoon Klaas na zijn rechtenstudie een succesvolle carrière doormaakte als

kantonrechter te Harlingen en sinds 1881 te Hilversum, bleef Tjeerd een zorgenkind in huize Banga. Uit alles blijkt dat de verhouding tussen deze Tjeerd en zijn autoritaire vader uiterst gespannen was, en regelmatig tot heftige tonelen aanleiding was, vooral wanneer zoonlief zijn toevlucht tot de sterke drank had genomen. In 1875 overleed hij eenzaam in het Noordbrabantse dorp Moergestel.

IN HET POLITIEKE EN SOCIAAL- CULTURELE LEVEN VAN DE 19DE EEUW

Jelle Banga is geen nationale figuur geweest. De grote maatschappelijke veranderingen op landelijk niveau die ook voor de ontwikkeling van de geneeskunde en gezondheidszorg van zoveel betekenis waren, lijken in menig opzicht aan hem te zijn voorbijgegaan. Zijn leefwereld bleef beperkt tot het stadsterritoor van Franeker en tot de omringende plaatsjes en gehuchten.

Behalve een noodzakelijke reis naar Rotterdam en Utrecht in verband met de medische verzorging van zijn kinderen, de regelmatige pendel naar Leeuwarden waar het hart van het Friese leven klopte en waar hij lange tijd zijn verplichtingen had als lid van de Provinciale Staten en de Provinciale Commissie voor Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt, bleef Banga's actieradius beperkt tot het plaatselijke leven in Franeker. In de kracht van zijn leven speelde Banga hier een dominerende rol op alle terreinen van het maatschappelijk gebeuren. Vanuit de werkkamer van het woonhuis aan de Voorstraat waar Banga als een spin in het web zijn notulerende en noterende leven leidde, liepen de draden naar alle lagen en alle uithoeken van het dagelijks leven in Franeker.

DE GENEESKUNDIGE ORGANISATIE IN FRIESLAND EN FRANEKER

Toen Jelle Banga zich in november 1807 als *medicinae doctor* vestigde, was de geneeskundige organisatie in Nederland geregeld volgens de wetgeving van 1804, waarbij de eerder (1801) opgerichte Departementale Commissies voor Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt de centrale instanties werden die de niet-academische examens afnamen, de toelating tot de medische praktijk regelden, toezicht hielden op de uitoefening van de geneeskunde en op alle zaken die de gezondheidszorg (in het bijzonder die ten plattelande) betroffen en die zich inzetten voor het voorkomen en bestrijden van besmettelijke ziekten. Bovendien konden in grotere steden plaatselijke commissies worden opgericht, teneinde 'een meer onmiddellijk Toevoorzigt op de uitoefening van alle vakken der geneeskunde' te hebben. Zo kreeg Friesland een Departementale (later: Provinciale) Commissie te Leeuwarden en een Plaatselijke Commissie te Leeuwarden en Harlingen.

Het is hier niet nodig om alle details van de verdere lotgevallen van de geneeskundige wetgeving te volgen. Het intermezzo voor de jaren 1810-1813, toen het Wetboek van Napoleon voor het bij Frankrijk ingelijfde Koninkrijk Holland geldig was verklaard, levert geen relevante bijzonderheden op, anders dan de constatering dat deze opeenvolging van wetswijzigingen de nodige onrust onder de geneeskunstoefenaren veroorzaakten, juist in de tijd dat Jelle Banga met zijn medische praktijk begon. In 1818 werden de verordeningen uit 1804 in hoofdlijnen overgenomen in de Wet ter regeling van hetgeen betrekkelijk is tot de uitoefening van de verschillende takken der Geneeskunde binnen het Koninkrijk der Nederlanden.

De geneeskundige verzorging van de inwoners van Franeker lag in 1807 in handen van één geneesheer, twee heel- en vroedmeesters, twee vroedvrouwen en drie apothekers. Banga's naaste collega werd Stephanus Sybrandus Nauta, die enkele jaren eerder (1803) zijn praktijk te Franeker begonnen was. Door zijn spoedig vertrek uit Franeker komen we hem in de journalen van Banga of andere bronnen niet meer tegen. Veel intensiever waren de contacten met de beide chirurgijns, Jan Harkema en Hendrik Waardenburg, die in 1788 resp. 1789 hun heelmeestersexamen hadden afgelegd en die zich beiden in 1802 tevens als vroedmeester hadden gekwalificeerd. Op dit verloskundig terrein werden zij in Franeker terzijde gestaan door de vroedvrouw Elisabeth Molenaar en en haar jongere collega Aafke Annes van der Molen. Het betrekkelijk grote aantal farmaceuten in Franeker hield verband met de regionale verzorgingsfunctie: de apotheken van Cornelis van Rees, Jan Mulder en Sjoukje Salverda leverden niet alleen de medicamenten aan de plaatselijke medici, maar ook aan vele plattelandsheelmeesters in de wijde omgeving.

In de loop der jaren onderging de medische stand van Franeker doorlopend verandering door het komen en gaan van genees-, heel- en verloskunstoefenaren. Wat de *medicinae doctores* betreft was de bezetting van de leerstoelen in de medische faculteit van de Friese hogeschool en na 1815 van het atheneum oorzaak van regelmatige wisselingen. De eerste jaren van Banga's vestiging had hij alleen de hoogleraar Allardi tegenover zich, die echter nauwelijks praktijk voerde. De leerstoel van de hoogleraar Mulder bleef nog geruime tijd vacant. Pas in november 1809 koos men uit een drietal waarvan Jelle

Banga tweede was, de Leeuwarder medicus Sicco Ens (1779-1842). Deze was overigens voor de Franeker bevolking geen onbekende. In december 1803 was Ens aan de hogeschool van Franeker gepromoveerd op een lijvig proefschrift over de geschiedenis van de staaroperatie (*Dissertatio de historia extractionis cataractae*). Zijn terugkeer naar Franeker markeerde Ens in juni 1810 met een oratie over het gezegde van Bacon dat hetgeen de natuur voortbrengt of maakt niet kan worden verzonnen of uitgedacht ('Non fingendum aut excogitandum quod natura ferat vel faciat'). De sluiting van de hogeschool in 1811 dwong hem door een medische praktijk in zijn levensonderhoud te voorzien, maar na de opening van het atheneum in 1815 kon hij als hoogleraar genees-, heel- en verloskunde terugkeren. Ens was een moeilijk mens met 'een bizar humeur, waardoor hij degenen die hem kwamen consulteren als ten ware ten deure uitjoeg', maar als geneeskundige genoot hij in Friesland groot aanzien. Een vernieuwend wetenschapper is hij zeker niet geweest: zijn hoogleraarsperiode leverde slechts een drietal redevoeringen over de wijsheid en grootheid van de Schepper. Na de opheffing van het atheneum (1843), bleef Ens te Franeker de genees- en heelkunde uitoefenen, waarbij hij – getuige de notities in het Journaal – vele malen met Banga heeft samengewerkt.

De andere hoogleraren die aan het atheneum verbonden zijn geweest, doceerden de kruidkunde, chemie en farmacie en hadden weinig van doen met de praktische geneeskunde. De betekenis van hun aanwezigheid in de medische kring van Franeker lag vooral in de mogelijkheid tot overdracht van de talloze vernieuwingen die in de eerste helft van de 19de eeuw op hun vakgebied plaatsvonden. Zonder uitzondering waren de bedoelde hoogleraren mannen van wetenschap die na hun Franeker periode elders belangrijke wetenschappelijke posten hebben bezet: Jacobus Gijsbertus Samuel van Breda (1788-1867) werd hoogleraar zoölogie en geologie te Leiden en speelde vervolgens als secretaris van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en Teylers Genootschap een spilfunctie in de wetenschap; Claas Mulder (1796-1867), een zoon van Banga's promotor, werd hoogleraar scheikunde te Groningen; en Pieter Harting (1812-1888) werd in 1843 hoogleraar in de plantenfysiologie en mag beschouwd worden als de grondlegger van de wetenschappelijke microscopie in Nederland.

Van de overige medische collega's die voor langere tijd met Banga hebben samengewerkt, zijn er twee met name te noemen. De samen-

werking met de eerste, Gerben Eekma Stam, die behalve medicinae doctor ook chirurgiae en obstetriciae doctor was en die van 1833 tot 1848 te Franeker praktizeerde, was moeizaam, vooral nadat Stam er bij het stadsbestuur over had geklaagd dat Banga zijn verplichtingen tegenover de stadsarmen verwaarloosde. Met de tweede, Richoldus Lonneman, had Banga een betere verstandhouding; deze leerling van het atheneum praktizeerde in Franeker van 1846 tot 1869. De eerder genoemde Lammerts van Bueren, geneesheer van het Krankzinnigen-gesticht, had weliswaar een praktijk als genees-, heel- en verloskundige, maar vond zijn belangrijkste werkterrein toch in de psychiatrie. Met hem onderhield Banga vooral contacten op het administratieve vlak, vooral in de periodes dat Banga als burgemeester de bevelen tot opsluiting van krankzinnigen moest afgeven.

In de jaren zeventig kreeg de oude Banga nog te maken met een drietal vertegenwoordigers van de nieuwe generatie medici, die getooid waren met de titel arts. Banga's kennismaking met deze collega's kan moeilijk hartelijk zijn geweest. Alles wat de Wetten van Thorbecke aan vernieuwingen boden, waaronder de invoering van de artsentitel, kon bij Banga op weinig waardering rekenen. Ook de drijvende kracht achter deze vernieuwingen, namelijk de Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst die in 1849 was opgericht vond Banga niet achter haar vaandel met de idealen 'Eenheid en Verheffing van de Geneeskundige Stand'. Tot zijn dood bleef Banga als niet-lid geregistreerd.

Behalve de beide heelmeesters die Banga naast zich kreeg bij zijn entree in de medische praktijk, hebben in later jaren de heel- en vroedmeesters Jan Adam Kesler en Taeke Cornelis Bölger voortdurend zijn pad door de medische praktijk gekruist. Kesler had in 1819 het examen van plattelandsheelmeester en vroedmeester afgelegd en bleef tot in 1835 te Franeker praktizeren. Bölger was een leerling van het atheneum en had dus onder Ens gestudeerd. In 1821 passeerde hij het examen voor plattelandsheelmeester en een jaar later dat voor -vroedmeester, en wist bovendien in 1833 zijn waardigheid te versterken door het examen voor stedelijk heelmeester af te leggen. Beide heelmeesters, maar vooral Bölger, komen we regelmatig tegen in de beroepsjournalen, en zoals zal blijken, niet altijd in positieve zin.

Waarschijnlijk mede als gevolg van het groeiend aantal vroedmeesters bleef er in de 19de eeuw te Franeker slechts plaats voor één vroedvrouw. Tot eind jaren dertig bleef de hoofdrol toebedeeld aan de oude Aafke

van der Molen. Zij werd in 1838 opgevolgd door Trijntje Ottés Oosterveld, die in 1830 vroedvrouw was geworden en eerder praktijk had gevoerd te Leeuwarden (1830-1832) en Berlikum (1832-1837). In 1864 kreeg zij een collega in Femke Rauwerda, die in dat jaar het examen voor vroedvrouw te Leeuwarden had afgelegd. Het drietal genoemde vroedvrouwen heeft tevens gefungeerd als stadsvroedvrouw, hetgeen betekende dat zij de armen gratis bij een bevalling moesten assisteren.

Reeds in 1815 werd Jelle Banga benoemd tot lid van de Departementale Commissie voor Geneeskundig Onderzoek en Toezicht te Leeuwarden. Deze commissie stond tot 1827 onder leiding van de Leeuwarder medicus Julius Vitringa Coulon (1767-1843), een man die onder de burgerij van Friesland en daarbuiten grote bekendheid genoot als auteur van het boek *Over de beste wijze om kinderen van het tijdstip der geboorte tot den ouderdom van een of twee jaren lichamelijk op te voeden* (1797), later gevolgd door een *Leesboek voor ouders, vooral voor moeders, over de opvoeding der kinderen in de kraam-, kinder- en ziekenkamer* (1841). Door deze functie kreeg Banga al op jeugdige leeftijd een centrale plaats in het medisch leven van Friesland, niet alleen door zijn optreden als mede-examinator van de heelmeesters die te Franeker hun opleiding hadden genoten, maar vooral door de visitatiereizen die de leden van de Provinciale Commissies jaarlijks maakten om te controleren of de genees-, heel- en verloskunst-oefenaren zich wel hielden aan de wettelijke bepalingen en instructies.

Ook Banga's eerder genoemde collega's Sicco Ens en Claas Mulder waren enige tijd lid van de Commissie. Banga zelf heeft tot aan de opheffing in 1865 die het gevolg was van de bepalingen in de Wetten van Thorbecke, deel uitgemaakt van de Commissie: een zittingsduur die slechts weinig leden, ook in de andere Provinciale Commissies, hebben geëvenaard. Bij het feest van zijn 50-jarig doktersjubileum op 18 november 1857 kreeg Banga als blijk van erkentelijkheid van de Commissie een zilveren beker aangeboden. Veel feestelijkheid was er echter niet vanwege de ziekten van Banga's vrouw en dochter, die beiden kort daarna zijn overleden.

In strikte zin waren steden waar geen Plaatselijke Commissie voor Geneeskundig Toezicht was gevestigd volgens de geneeskundige wetgeving gelijkgesteld met het platteland, hetgeen het grote voordeel bood dat allerlei beperkende bepalingen over de gecombineerde

FRANEKER, 18 November. Heden vierde onze waardige Stadgenoot, de Heer Dr. J. BANGA, het voor hem zoo heugelijke feest zijner vijftigjarige praktijk. Den 18 November 1807 toch bevorderd tot doctor in de geneeskunde aan Franeker's Hoogeschool, mogt hij het zeldzaam voorregt genieten, gedurende eene halve eeuw met onbezweken ijver in zijne Vaderstad de geneeskunst uit te oefenen, en nog als krachtvolle grijsaard met onverzwakte geest- en lichaamskrachten in staat te zijn voor het heil zijner medeburgers te kunnen zorgen.

Groot was de deelneming den waardigen doctor op dezen dag door vele ingezetenen dezer stad, waarvan hij zoovelen den zegen der gezondheid heeft doen genieten, betoond. Onder vele andere rijke geschenken den jubilaris door dankbare patienten vereerd, mogen wij hier slechts vermelden, den fraai bewerkten zilveren beker, die door de leden der provinciale Geneeskundige commissie, waarvan hij gedurende 42 jaren medelid was, en die hem eenparig op dezen dag kwamen begroeten, werd aangeboden, prijkkende met het opschrift:

Viro Doctissimo
 J. BANGA
 per decem .lustra
 medicinam feliciter professo
 congratulantes
 Sodales Collegii Medicorum
 in Frisia Supremi
 dicaverunt
 die XVIII mensis Novembris
 MDCCCLVII.

De vreugde over het voorregt den waardigen grijsaard ten deel gevallen, mag met regt gezegd worden algemeen te zijn geweest en wij vertrouwen, dat allen die hem als geneesheer kennen, gaarne den wensch onderschrijven:

God spare den grijzen Doctor nog vele jaren in kracht, lust en gezondheid tot bevordering van het heil zijner Stadgenooten.

Bericht over het 50-jarig
 doktersjubileum van Dr. Jelle
 Banga in het Franeker Nieuws-
 en Advertentieblad voor de
 Provincie Friesland, 22
 november 1857.

uitoefening van de genees-, heel- en verloskunde niet van toepassing waren. Toen in 1838 deze beperkingen werden opgeheven, zag men overal in Nederland stadsbesturen in actie komen om alsnog een dergelijke commissie op te richten en zodoende de autonomie ten op-

zichte van de Provinciale Commissie te versterken. Gelijktijdig met Sneek besloot het stadsbestuur van Franeker in 1839 tot de oprichting van een dergelijke Commissie, drie jaar later gevolgd door het stadsbestuur van Dokkum. Tot de eerste leden van de Franeker Commissie werden benoemd: Sicco Ens, hoogleraar in de ontleedkunde en fysiologie, Jelle Banga, Claas Mulder, hoogleraar in de kruid-, schei- en artsenijsmengkunde en Jan Mulder, apotheker. Na de dood van Ens (1842) nam Banga de voorzittershamer over en hanteerde die tot de opheffing van de Commissie in 1865.

BANGA'S ROL IN DE LOKALE EN REGIONALE POLITIEK

Zijn strategische positie in de geneeskundige organisatie op lokaal en regionaal niveau combineerde Jelle Banga met een prominente positie op het politieke vlak. Juist vanwege zijn politieke rol wordt Banga door de Friese geschiedschrijvers steevast genoemd in hun relaas over de eerste helft van de 19de eeuw en met name over de Franse tijd. De kroniekschrijver Wumkes vermeldt Banga als 'een onafhankelijk, energiek, vastberaden man, die het volste vertrouwen verdiende'; de veelschrijver-historicus Anne Hallema roemt hem 'als man van gezag, met voldoende autoriteit bekleed, om niet door de Fransche officieren en leidinggevende ambtenaren in de hoek te worden gezet', als iemand die het durfde 'zich ook in de hogere kringen der Franse bezettingsautoriteiten te verzetten tegen de verfoeilijke spionage der politie' en die vrijmoedig gebruik maakte van zijn moedertaal, het Fries en daarnaast het Nederlands, 'waar serviele land- en gewestgenoten zich van gebroken Frans bedienden'.

Beide auteurs refereren daarbij aan het optreden van Banga als maire van Franeker, een benoeming die hem op 6 juli 1811 te beurt viel. Dat hij in die functie geenszins het spoor van zijn patriottistische vader volgde en zich krachtig verzette tegen het optreden van de Franse bezetter, leverde Banga een onverwoestbaar imago onder de Franeker en Friese burgerij. Direct nadat de Fransen de aftocht hadden geblazen en ook de Kozakken die bij de bevrijding hadden geassisteerd weer richting Rusland waren getrokken, werd Banga opnieuw benoemd in het college van drie burgemeesters die samen met de vroedschap het stedelijk bestuur vormden. Deze post heeft Banga tot januari 1815 bekleed.

BANGA ALS VERZETSHELD IN 1813

“ *Het is mij onmogelijk uw brief te lezen; ik versta slechts weinig van de Fransche taal en uw slecht schrift maakt het mij onmogelijk. Door behulp van een ander is mij uw hand bekend geworden. Het is mogelijk dat de bedoelde manifesten in deze stad gevonden worden, maar mij [zijn ze] volstrekt onbekend. Ik houd het veeleer voor een van die kwaadaardige aantijgingen, welke ik het groot genoeg gehad heb reeds meermalen vroeger bij den hoog ed[el] gestrengen heer prefekt te wederleggen. Wat mijne traagheid (lenteur of welke er ook de beteekenis van moge zijn) betreft, dit specteert eenig UWeled. Fransche brieven, welke voor mij onleesbaar zijn. Overigens durf ik mij vleien bij den hoog edelen gestrengen heer prefekt dien naam niet verdiend te hebben. Ik zal mij bij den H.E.G. heer prefekt vervoegen, met het geheel open te leggen in de hoop van door Z.H.E.G. vermogende tusschenkomst voor het vervolg van U Weled[ele] Fransche brieven te mogen worden verschoond.* ”

[BRIEF VAN JELLE BANGA, DD. 25 OKTOBER 1813, AAN DE SOUS-PREFECT VAN DER HAEGEN DE MUSSAIN, NAAR AANLEIDING VAN DIENS OPDRACHT TOT ONDERZOEK NAAR DE VERSPREIDING VAN EEN TWEETAL SCHOTSCHRIFTEN OVER DE TOESTAND VAN HET FRANSE LEGER. ORIGINEEL IN ARCHIEF PROVINCIALE GRIFFIE TE LEEUWARDEN; OVERGENOMEN UIT: WUMKES, FRANEKER, 311-312].

Intussen was Banga in 1814 ook benoemd tot lid van de Provinciale Staten van Friesland, zodat hij de gezondheidspolitiek tot zijn aftreden in 1850 op twee fronten kon verdedigen. Welke rol Banga aan de kant van het provinciaal bestuur heeft gespeeld is overigens moeilijk zichtbaar te maken. Voor het plaatselijke bestuur zijn de bronnen, hoewel schaars, in dat opzicht duidelijker.

Op 6 maart 1826 werd Banga benoemd tot lid van de stedelijke raad en in oktober 1826 tot lid van het kiescollege. Tien jaar later, op 17 december 1836, werd hij bij Koninklijk Besluit benoemd tot burgemeester, maar om onduidelijke redenen nam hij die benoeming niet aan, zodat deze op 12 mei 1837 weer werd ingetrokken. Toch bleef het slechts kort bij het gewone lidmaatschap van de raad. Op 19 augustus 1843 werd Banga benoemd tot wethouder en op 19 juli 1847 weer tot burgemeester. Was het de onrust rond het aardappel-oproer dat ook in Franeker zijn sporen trok, waardoor het kiescollege een krachtige autoriteit als Banga aan het hoofd van het stadsbestuur wilde zien? Maar ook zonder die sociale onrust waren het jaren, waarin van een burgemeester meer werd gevergd dan daarvoor. Zo werd in 1851 de Gemeentewet ingevoerd, die niet alleen de stedelijke organisatie ingrijpend wijzigde maar ook de plicht tot verslaggeving oplegde. De kopij voor de paragraaf over de 'Medische Politie' werd voor deze verslagen geleverd door de Plaatselijke Commissie voor Geneeskundig Toezicht. De invoering van een nieuwe Armenwet in 1854 bracht ook allerlei veranderingen in de stedelijke en diakonale armenzorg. In augustus 1856 deed Banga afstand van zijn burgemeesterschap; een plaats in de democratisch gekozen gemeenteraad werd door hem niet meer geambieerd.

BEMOEIENISSEN MET HET ATHENEUM TE FRANEKER

Als lid van het stedelijk bestuur heeft Banga bijzondere bemoeienis gehad met het reilen en zeilen van het atheneum. Zijn intenties bij deze bemoeienis mogen echter niet worden geïdealiseerd. Al snel dringt zich bij nader onderzoek de gedachte op dat tussen de curatoren van het atheneum en Banga een zekere haat-liefde verhouding heeft bestaan. Ten eerste kan gewezen worden op het feit dat de curatoren Banga als tweede plaatsten op de lijst van kandidaten voor de vacante post van hoogleraar geneeskunde in 1809. Die rangorde moet de ambitie van Banga om aan het atheneum te doceren hebben

versterkt. Maar terwijl het een komen en gaan van hoogleraren op de leerstoel chemie, botanie en farmacie was, bleef de post geneeskunde ononderbroken door Sicco Ens bezet. Dat de curatoren na het overlijden van Ens in 1842 niet Banga, maar de Zierikzeese medicus Jan Pieter Ermerins (1813-1848) op de nominatie plaatsten, moet voor Banga een teleurstelling zijn geweest, ook al werd de benoeming van Ermerins niet gerealiseerd omdat kort daarna het atheneum een roemloos einde vond.

Ten tweede is er het incident uit 1835 waarbij Banga en de curatoren in botsing kwamen naar aanleiding van het overlijden van de theologiestudent Jan de Grient Dreux. Na de ontgroeningsrituelen, waarbij het er traditioneel nogal wild aan toeging, was deze zoon van de predikant van Franeker zwaar beschonken thuisgebracht en daags daarna plotseling overleden. De vraag was nu of de dood van de student een direct of indirect gevolg was van het ruwe optreden van de oudere cives academici. De curatoren stelden alles in het werk om de reputatie van het atheneum te beschermen door te verklaren dat de student een natuurlijke dood was gestorven en dat men zijn commilitones niets kon verwijten. Banga gedroeg zich in deze kwestie echter als hun felste opponent door publiekelijk te verklaren dat De Grient Dreux door opzettelijke mishandeling van zijn medestudenten was overleden, omdat zij hem tegen zijn wil met alcohol hadden volgegoten. Terwijl anderen, die volgens Banga even goed wisten wat er was gepasseerd, 'draaiden en plooiden om deze schandelijke affaire zoo veel mogelijk te verzachten', schroomde Banga niet om de waarheid te spreken, zij het in bewoordingen waarin 'alle verzwarende omstandigheden en uitdrukkingen [waren] vermeden'.

Ten derde moet worden herinnerd aan de pogingen die Banga heeft gedaan om te komen tot de oprichting van een geneeskundige school te Franeker. In 1823 had Koning Willem I een besluit bekrachtigd dat de mogelijkheid opende om in steden waar een geschikt openbaar gasthuis beschikbaar was, een school 'ter aankweeking van heelmeeesters en vroedvrouwen' te vestigen. Voor de provincie Friesland leek Franeker daarvoor de aangewezen lokatie, omdat het atheneum reeds een belangrijke functie vervulde als leverancier van plattelandsheelmeeesters, -vroedmeesters en apothekers. Het probleem was echter, dat de stad nog altijd niet beschikte over een gasthuis, een lokatie waar de stadsarmen konden worden verpleegd en behoeftige zwangere vrouwen konden worden opgenomen. Na de plannen van

de hoogleraar Mulder en de curator Camper tot oprichting van een nosocomium academicum was er op dit vlak niets meer ondernomen.

Hoewel de secretaris van Franeker op een verzoek van Ens, Mulder en Banga al in februari 1827 had laten weten dat de oprichting van een Geneeskundige School voor Franeker te kostbaar zou zijn en dat het gewenste onderwijs aan vroedvrouwen gemakkelijk door de hoogleraar vroedkunde kon worden gegeven, bleef Banga koppig doorvechten. Het model dat hem voor ogen stond was dat van Amsterdam, waar men doende was om de opleiding van heel- en vroedmeesters te koppelen aan het onderwijs aan de medische faculteit van het atheneum en waar de binding tussen medische opleiding en stedelijk ziekenhuiswezen steunde op een reeds jarenlang bestaande samenwerking.

Gestimuleerd door de dreiging dat Leeuwarden zich op hetzelfde doel zou kunnen richten, nam Banga in juni 1827 opnieuw de pen ter hand en schreef een uitvoerige memorie waarin hij het stadsbestuur uitnodigde tot het openen van een inrichting 'ter opnemning en verpleging van zieken en zwangeren of kraamvrouwen', waardoor Franeker zijn positie binnen het medisch onderwijs belangrijk kon versterken. Een ingrijpende verbouwing van het bestaande, maar vervallen Stads Armenhuis, kon daartoe de weg banen. Ondanks een eerste gunstige reactie waarbij Banga werd uitgenodigd zijn plan samen met de hoogleraren Ens en Mulder verder uit te werken, liep de procedure al spoedig vast in moeizame besprekingen over de benodigde financiën en de verwerving daarvan. Ook de lokatie, waarvoor later de oude kazerne van Franeker werd aangewezen, leverde onoverkomelijke moeilijkheden. Alle inspanningen ten spijt, verdween het plan uiteindelijk in 1830 geruisloos in de ambtelijke molens van stad en provincie. Daarmee vervloog voor Banga de hoop op een Franeker Geneeskundige School, waarin ook hijzelf zeker een functie zou hebben gekregen.

Als oud-leerling van de Friese hogeschool en als Franeker-in-hartenieren moet het besluit tot opheffing van het atheneum in 1843 Banga pijn hebben gedaan. Die teleurstelling over de ondergang van het geneeskundig onderwijs te Franeker was ongetwijfeld de boventoon van de rede die Banga als oudste student van de voormalige hogeschool heeft gehouden tijdens de grootse reünie van de Franeker atheneumleerlingen op 4 en 5 september 1867. Met hoeveel goede en minder goede herinneringen aan zijn studentenjaren en aan de jaren dat hij bij het wel en wee van het atheneum betrokken was, zal Banga

de officiële herdenkingslezing hebben aangehoord, die zijn schoonzoon Diest Lorgion bij die gelegenheid in de Martinikerk hield !

DE OPENBARE GEZONDHEIDSZORG TE FRANEKER

Een tweede terrein waarmee Banga om begrijpelijke redenen bijzondere bemoeienis heeft gehad, betreft de openbare gezondheidszorg in Franeker. Een intensieve studie van de omstandigheden waaronder epidemische ziekten zich manifesteren had Banga er al vroeg van overtuigd, dat een goede stedelijke infrastructuur een noodzakelijke voorwaarde was om epidemieën te voorkomen of te beteugelen. In zijn *Verhandeling over de epidemische ziekte, welke gedurende 1826 in de noordelijke provincien der Nederlanden geheerscht heeft* (waarover nog nader) leverde Banga een programma 'ter voorkoming of matiging van Epidemische ziekten' dat hij als lid van de Provinciale Commissie en in zijn functies binnen het stadsbestuur daadwerkelijk kon laten uitvoeren. Toch zag Banga ook een duidelijke taak voor de landelijke overheid, omdat lokale en regionale maatregelen niet zelden op 'voordeel en belang' stuk liepen. 'Allerlofwaardigst is de zorg van onzen geëerbiedigden Koning, om door doelmatige verordeningen den verdwenen voorspoed dezer landen, den vervallen handel, de kwijnende nijverheid op te beuren en terug te roepen. ... Wie zoude dan niet wenschen, dat deze vaderlijke zorg zich nog meer bijzonder bepaalde tot maatregelen ter voorkoming van ziekten en bewaring van de gezondheid der ingezetenen?'

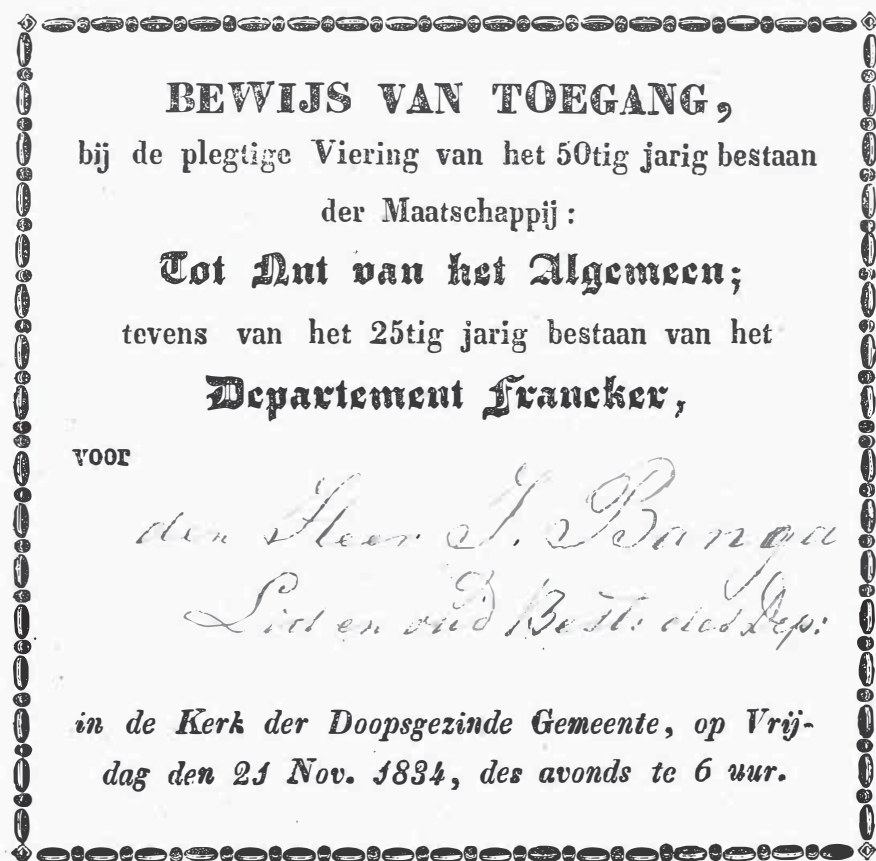
Plaatselijke autoriteiten waren volgens Banga verplicht 'te letten op de geregelde, ruime en luchtige bouwing der huizen, waaromtrent gewis verstandige raadgevingen met dankbaarheid zouden worden erkend; vooral op de woningen der armen, en derzelver zoo nadeelige te groote ophooping in oude bouwvallige huizen; op de verruiming en verbreding der straten, en de vermindering van al hetgeen den vrijen doorstroom des winds kan hinderen'. Zij moesten zorgen voor 'meer doelmatige waterleidingen en rioolen, dan op vele plaatsen gevonden worden, voor de verwijdering van alle zoodanige verzamelplaatsen van vuilnis, wier nabijheid de bewoners steeds niet dan nadeelig zijn kan'. Daarbij kwam de zorg voor goed drinkwater en voor goede voeding, met name door het bestrijden van 'het zoo overvloedig gebruik van geheel, of ten deele gedroogde, ja soms half bedorven, visch, op vele plaatsen in de zomerdagen', en door een strenger toezicht op de

openbare hygiëne met name de vermindering van 'het getal van sommige huisdieren ... die op vele plaatsen een wezenlijke overlast zijn, terwijl het gemeene volk, slagers, enz. allerlei afval op straat werpen, in het vertrouwen, dat zulks door deze dieren zal worden weggenomen'. In het aansluitende pleidooi voor de verbetering van de intramurale gezondheidszorg herkent men Banga's idealen die hij ongeveer terzelfder tijd met het oog op de verbetering van het medisch onderwijs naar voren bracht. 'Ook in kleinere steden zoude daarin vrij gemakkelijk en min kostbaar kunnen worden voorzien, wanneer in de bestaande gestichten van weldadigheid een of meerder geschikte vertrekken te dien einde werden bekwaam gemaakt, alwaar de behoeften bij ziekte konden worden opgenomen, verpleegd en verzorgd van die noodwendigheden, waaraan te huis alle gebrek is, waardoor een behoorlijke geneeskundige bediening onmogelijk, en nutteloos geld verspild wordt.'

Bij de schets van de Franeker topografie is reeds verhaald hoe Banga het eerstgenoemde punt van zijn programma in de jaren veertig en vijftig heeft gerealiseerd door het afbreken van de stadstorens, het slechten van de bolwerken en het dempen van enkele binnenwateren. Na het uitbreken van de cholera vaardigde het Franeker stadsbestuur een reeks bepalingen uit, waarin Banga ongetwijfeld mede de hand heeft gehad en die de realisering betekenden van deels het eerste en het tweede programmapunt, namelijk de verdere regeling van de waterhuishouding en het toezicht op de levensmiddelen. De belangrijkste en meest uitvoerige was wel de 'Keur op den verkoop van vleesch, spek en visch en op het in orde houden der scheidsloten in de Gemeente Franeker' die in juli 1832, toen de cholera dreigde, werd afgekondigd.

Tenslotte werden juist in de periode dat Banga burgemeester van Franeker was, de oude plannen voor de vestiging van een provinciaal krankzinnigengesticht verwezenlijkt. In augustus 1848 tekende Banga de overeenkomst met de provincie en zette men de verbouwing in gang die de oude academiegebouwen in een onderkomen voor krankzinnigen moest veranderen. Banga zelf heeft bij de Psychiatrische Inrichting nimmer een bestuursfunctie vervuld, maar de toegang tot het bestuur was van het begin af gegarandeerd door de benoeming van zijn beide schoonzons, de juristen De Hoop en Schot en van zijn neef Mr. Albertus Telting (1803-1863).

Toegangsbewijs van Jelle Banga
voor het zilveren jubileumfeest
van de Franeker afdeling van
de Maatschappij tot Nut van 't
Algemeen in 1834.

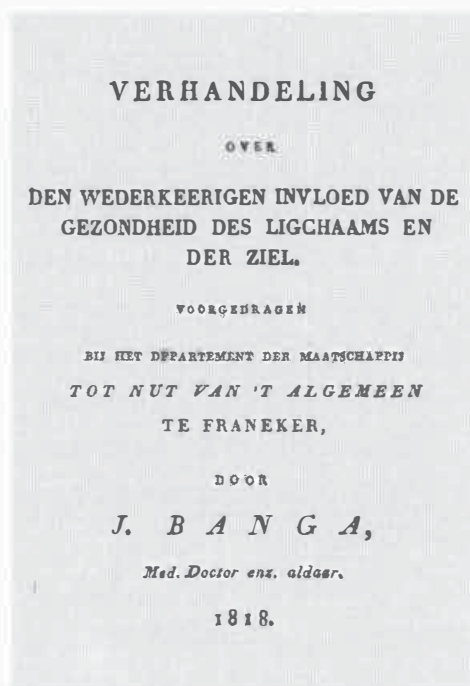
BANGA'S ROL IN HET SOCIAAL-CULTURELE LEVEN VAN FRANEKER

Behalve de bescheiden rol die Banga als lid van de kerkeraad in het hervormd-kerkelijk leven te Franeker heeft gespeeld, moet vooral zijn betrokkenheid bij de plaatselijke activiteiten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen worden vermeld ter illustratie van de prominente plaats die Banga ook in het culturele leven van zijn woonplaats heeft ingenomen. In september 1809 behoorde Jelle Banga tot het groepje van dertien notabelen, dat besloot tot de oprichting van het Departement Franeker van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, een landelijke organisatie die zich ten doel stelde om 'naar de beginse-len van de Christelijken godsdienst algemeen volksgeluk te bevorderen' door mee te werken 'tot verbetering van den verstandelijken, zedelij-ken en maatschappelijken toestand des volks, bepaaldelijk door invloed uit te oefenen op de opvoeding en het onderwijs, de veredeling der volksbegrippen en de verheffing zowel van het arbeidsvermogen als van de levensstandaard der werklieden'.

Een jaar later (1810) richtte het departement een Nutsschool op en in 1817 werd besloten tot de vestiging van een Nutsbibliotheek waarin boeken zouden worden opgenomen die ten doel hebben 'de verbetering van hart en zeden en de verdrijving van schadelijke vooroordelen'. Veel later, in 1838, kwam het tot de oprichting van een Nutspaarbank; de afdeling telde toen zo'n zeventig leden. Tijdens de eerste tien jaren van haar bestaan was Banga secretaris van de afdeling.

Vooraf in de beginjaren heeft Banga tijdens de winteravond-bijeenkomsten tal van lezingen verzorgd. Eén daarvan verscheen in 1818 in druk, en biedt ons de mogelijkheid enig idee te krijgen van hetgeen de Nutsleden op zo'n avond werd voorgehouden. Deze lezing had 'den wederkeerigen invloed van de gezondheid des ligchaams en der ziel' tot thema en behandelde de these 'dat gezondheid het beste middel tot deugds-betrachting zij' en omgekeerd, 'dat deugd het beste middel is om gezond te leven'.

Om dat aan te tonen schetst Banga de invloed van het lichaam op de ziel en van de ziel op het lichaam. De poort van het lichaam tot de ziel ligt in de zintuigen, waarvan de indrukken met de verbeelding worden vermengd en met het geheugen worden gekoppeld, om zo tot 'een besluit' te komen. Uitvoerig gaat Banga in op de relatie tussen aandoenlijkheid en leeftijd, sekse (namelijk 'krachtgevoel, stoutheid, voortvarendheid bij den sterk gespierden man; zachtheid, lijdzaamheid, bij de teedere en zwakkere vrouw, met grootere weekheid, aandoenlijkheid des ligchaams, veranderlijkheid, ijdelheid van den geest; beide eene rijke bron dier veelvuldige lastige en medelijdenswaardige gemoedsbewegingen, welke de vrouw in onderscheidene tijdperken hares levens zoo deerlijk kunnen kwellen'), temperament, geografische omstandigheden (lucht, bodem en wateren), de regeringsvorm en wetgeving (vrijheid of dwingelandij), de opvoeding en zeden; de kunsten en uitvindingen, 'de veelvuldige menschelijke bezigheden en

Titelpagina van de rede die Jelle Banga in 1818 hield voor de afdeling Franeker van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

handtering, die eenen zichtbaren invloed hebben op het ligchaam en daardoor op de ziel', en tenslotte de invloed van de weelde 'die de dochter der arbeid, de lagchende vergenoegde gezondheid, door onmatigheid verleidde, en haren tempel vervulde met een ontelbaar heir van verwoestende ziekten'.

Vermeldenswaard is de passage waar Banga verwijst naar de 'menschkundige' Johann Lorenz von Mosheim (1694-1755) en diens opvatting over het biologisch-determinisme instemmend citeert. 'Het zaad onzer kwade en ontaarde neigingen, die ons tot den dood toe volgen, ligt zeer dikwijls meer in onze levensvochten en bloed, dan in onze ziele. Velen zouden ophouden dieven, lasteraars, overspelers, benijders en heethoofdigen te zijn, zoo de Geneeskunde middelen wist aan de hand te geven, om het bloed te veranderen, dat wij van onze ouders ontvangen hebben'.

Samenvattend stelde Banga vast 'dat gezondheid des ligchaams het beste middel zijn moet, om dat gebod der Rede te volbrengen ... wat het verstand als waar, goed, pligtmatig, en volstrekt noodzakelijk, verklaart'. Gezondheid is nodig om deugdzaam te leven. Aan de andere kant is er de invloed van de ziel en haar vermogens, met name de begeerten, driften en hartstochten. Die hartstochten kunnen, 'den breidel der Rede verwerpende en den bedaarden gang des verstands vooruitsnellende ... eene rijke bronwel worden van buitensporigste dwalingen en grootste gevaren, terwijl zij de rust en geregelde werkzaamheid der ziel verwoesten, en het ligchaam door overspanning en uitputting van deszelfs krachten aan het verderf ten prooi geven'. De ondervinding laat geen andere conclusie toe, dan dat ziel en lichaam wederkerig invloed uitoefenen.

'Ligchaam en ziel zijn in den mensch onafscheidbaar vereenigd, en het scherpst vernuft is het nog niet gelukt, en zal het waarschijnlijk nooit gelukken, de juiste grenzen van ieder derzelve met eenige waarschijnlijkheid te bepalen, en het begin en einde van ieder afzonderlijk vast te stellen. ... Driewerf gezegend dan het volk, dat de deugd bemint; dat, door den Godsdienst voorgelicht, de deugd bemint als den verklaarden wil des Scheppers, en als het beste middel tot tijdelijk en eeuwig geluk !'

Helaas is het pakket met andere lezingen die Banga voor 'het Nut' heeft gehouden zoekgeraakt in de archieven van de gemeente Franeker. Hetzelfde lot trof het exemplaar van de gedrukte rede die Banga in november 1859 hield bij de viering van het vijftigjarig bestaan van afdeling Franeker en die in de Provinciale Bibliotheek Friesland werd bewaard.

DE GENEESKUNDIGE PRAKTIJK

Bij zo'n verscheidenheid aan maatschappelijke functies zou men haast vergeten dat Jelle Banga vóór alles medicus practicus was, en binnen en buiten Franeker een omvangrijke cliëntèle had opgebouwd. Die praktijk leren we tot in de details kennen uit het beroepsjournaal, dat Banga gedurende een periode van ruim 66 jaren (22 september 1807 tot 15 oktober 1873) heeft bijgehouden, en dat in totaal 1175 dubbel- en dichtbeschreven folio's omvat.

DE INHOUD VAN BANGA'S BEROEPSJOURNAAL

Aan de tekst in het journaal moeten meerdere stadia van administreren vooraf zijn gegaan, omdat de ziektegeschiedenissen die een lange periode beslaan toch als doorlopend verhaal worden gepresenteerd. Op de blanco gelaten achterzijden van de folio-vellen vond Banga de ruimte om bijzonderheden die hij veel later te weten was gekomen alsnog toe te voegen, om vergelijkbare casus bijeen te brengen of om er kanttekeningen van meer algemene aard bij te maken. Vele honderden patiënten passeren op deze wijze de revue, zowel die afkomstig waren uit Banga's eigen praktijk als die hij bezocht wanneer hij in consult geroepen was. De ordening van het journaal is vrijwel geheel chronologisch op datum van het eerste consult.

Een illustratie van deze werkwijze levert het volgende tragische ongeval, dat in juli 1821 door Banga wordt genoteerd.

'Een jongeman, 20 j[aar] oud, viel van een hollend trekpaard, riek [=raakte] met de benen gewikkeld in de lijn en wierd dus een geheel eind wegs over stenen en struiken voortgesleept. Hij wierd eerst naar Leeuwarden gebracht, en van daar terug naar Franeker, in het ouderlijk huis gevoerd, waar ik hem 6 uren later zag. Het was een monstreus gezicht. Zijn aangezicht was geweldig gezwollen, zoo glad geslepen als een spiegel, en hier en daar geheel gegangreneerd. Een struik was in den mond tusschen de onderkaak en lip doorgedrongen, en stak aan het kinstuk naar buiten. Hier en daar aan het ligchaam en de ledematen waren verscheidene kneuzingen.'

Drie jaar later treft Banga een patiënte na een gelijksoortig ongeval, maar met gelukkiger afloop. Deze casus noteert hij tegenover de patiënt van 1821.

'In Maart 1824 wierd ik geroepen bij eene vrouw, die door een haar van achteren voorbijliegend hollend trekpaard, waaraan nog een groot gedeelte der treklijn gehegt was, en die haar om den hals en arm slingerde, een goed eind wegs voortgesleept, totdat eindelijk de lijn gelukkig los liet. Zij was eerst bewusteloos. Toen ik haar zag, was zij reeds weder tot zich zelve gekomen, en klaagde bitter. Bij een naauwkeurig onderzoek konde, behalven hier en daar aan den hals, schouder en arm eene ligte ontvelling, geene belediging worden ontdekt. Het hoofd was bedekt geweest met een strooioedje, hetwelk bijna door schuring vernield was. Zij was met vele dikke rokken gekleed en dit een en ander schijnt haar voor zware beledigingen bewaard te hebben.'

Aan het begin van iedere maand, later aan het begin van ieder jaar, geeft Banga een overzicht van de weersgesteldheid in Franeker. Als overtuigd Hippocraat oordeelde hij de weersgesteldheid van directe invloed op het ontstaan en op het verloop van vooral epidemische ziekten. Ook in het afzonderlijke dossier over de geschiedenis van de epidemieën heeft Banga voor de jaren 1807 tot 1860 een uitvoerig jaaroverzicht opgenomen van het weer in Franeker en veelal ook van de meteorologische condities elders in Nederland of in Europa.

In het journaal komt Banga's belangstelling voor het weer op een wel heel merkwaardige wijze naar voren uit het verslag in september 1849 van zijn jarenlange bemoeienis met een hysterische patiënte.

'Eene nu 50 j[arige] vrouw, vroeger zeer oppassend werkzaam en eerzuchtig, die wegens aanhoudende dronkenschap van haren man en daardoor ontstane achteruitgang hunner zaken in eene hysterische melancholie vervallen was, en over welke ik 13 jaren lang wegens allerlei kleine, meest ingebeelde ongesteldheden van tijd tot tijd gepraktiseerd had, was eindelijk zoo verre gebeterd, dat zij in deze maand weder konde uitgaan en zich behoorlijk kleeden. Zij was in deze 13 j[aar] bijna niet uit huis, en naauwelijks, alleen bij het jaarlijks huis schoonmaken, uit haar kamer geweest. Zij at, dronk en sliep doorgaans goed, lag meest te bed, en zag er welgedaan uit. Trage ontlasting was haar grootste ongemak en hare verbeelding schiep hieruit allerlei ongesteldheden. Zij was uiterst gevoelig van huid geworden, waardoor iedere verandering van het weder een kennelijken invloed op haar uitoefende, hetwelk dikwerf voor mij eene aanwijzing was, wat ik bij andere lijdens te verwachten had.'

Aan het einde van ieder jaar heeft Banga in zijn journaal eveneens een nauwkeurige statistiek opgenomen van het aantal patiënten dat hij behandeld had, verdeeld over de ziektecategorieën waarin hij ze had ondergebracht. Hoe Banga dit cijfermateriaal verzamelde is nog

onduidelijk. In ieder geval kan slechts een fractie van de opgesomde patiënten in het journaal worden teruggevonden. Bij deze cijfers noteerde hij stevast de statistische bijzonderheden van de burgerlijke stand en zo mogelijk ook de cijfers die via de Provinciale Commissie bekend waren geworden over de epidemische ziekten die in andere Friese steden hadden geheerst.

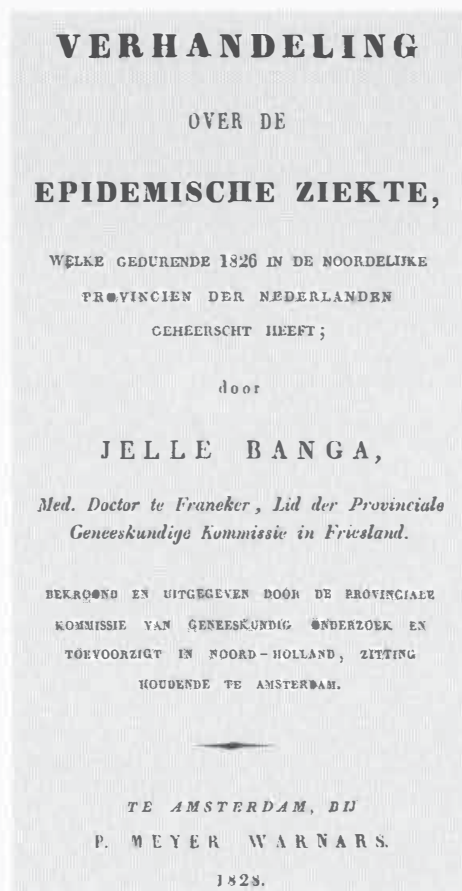
Tussen alle patiëntengegevens vindt men ook aantekeningen van algemene voorvallen die Banga belangwekkend vond, bijvoorbeeld over een metershoge berg van kruierend ijs bij Harlingen (1823) of over de algehele malaise in de economie aan de vooravond van het revolutiejaar 1848. Verder treft men er allerlei veterinaire bijzonderheden, zoals over varkensziekte en veepest, die ons duidelijk maken dat het proces waarbij de veeartsen een zelfstandige beroepsgroep gingen vormen nog lang niet was voltooid.

Tenslotte vindt men in het journaal tal van toegevoegde documenten die te maken hebben met de andere functies van Banga in de medische wereld van Franeker en Friesland. Daartoe behoren tal van afschriften van brieven en resoluties en vooral ook de soms uitvoerige sectierapporten die Banga in opdracht van justitie heeft opgesteld.

DE EPIDEMIE VAN 1826 EN DE CHOLERA

Zolang de bacteriologie nog geen mogelijkheden bood voor de ontrefeling van de geheimen rond het ontstaan en het verloop van besmettelijke ziekten, bleef de zorgvuldige registratie van hetgeen tijdens allerlei epidemieën viel waar te nemen de belangrijkste methode van onderzoek.

Het journaal van Jelle Banga bleek dan ook een schat aan informatie te bieden, toen de Noordelijke provincies in 1826 werden geteisterd

Titelpagina van de bekronde verhandeling door Jelle Banga over de epidemische ziekte die gedurende de jaren 1826-1827 in vooral Groningen en Friesland heerste.

ZIEKTEGESTELDHEID IN FRIESLAND (1828)

“ De bovenmatige vochtigheid en de veelvuldige veranderingen in den dampkring veroorzaken menigerlei ongesteldheden, wier aantal in Friesland zeer groot is, verkoudheden, tusschenpoozende koortsen, borstziekten, kolijk, buikloop, zijdewee, rheumatismus en derzelver veelvuldige wijzigingen en zamenstellingen, – zie daar de algemeene oorzaken van ongesteldheid en dood. De Geneeskundigen hier te lande verdeelen ze in twee soorten, in ontstekingsachtige, die gedurende den winter en in het voorjaar heerschen, en in galachtige ziekten, die meest in den zomer en in den herfst voorkomen. De ontstekingsachtige ziekten zijn meest van een' niet hevigen aard, en het aderlaten is niet veel in gebruik; maar de galziekten zijn dikwerf verontrustend en bedenkelijk: het gebruik van den kinabast is daartegen de gewone geneeswijze.

”

[UIT: BRIEVEN VAN JOHN BOWRING, 77-78].

door een epidemie van herfstkoorts, waarover de medici en autoriteiten zich het hoofd braken. De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem schreef in 1827 zelfs een drietal prijsvragen over de kwestie uit, terwijl in hetzelfde jaar ook de Provinciale Commissie van Amsterdam met een prijsvraag kwam, waarin gevraagd werd naar ‘de aard en bijzondere eigenschap der laatst geheerscht hebbende ziekte in onze Noordelijke Provinciën’, het verband met ‘de plaats gehad hebbende buitengewone Natuurverschijnselen’, de wijzigingen als gevolg van de ‘plaatselijke omstandigheden’, de meest succesvolle therapie, de aard en gewenste behandeling van de ‘naziekten’ en de noodzakelijke maatregelen ‘ter voorkoming van deze zoo wel, als van de vernieuwing der Epidemie’.

Deze kans heeft Banga zich niet laten ontglippen. In het voorwoord van zijn verhandeling gaf Banga zijn lezers (én zijn latere biografen!) de volgende leerzame motivatie van zijn onderzoek.

‘Eene bestendige gezondheid gedurende het jaar 1826, heeft mij, overvloedige gelegenheid vergunt, bij een niet onaanzienlijk aantal lijdens het geheel beloop der volksziekte van dat jaar, die zoo veel geruchts gemaakt heeft, waar te nemen, en de bestendige gewoonte, om voor het ziekbed het in mijn oog belangrijkste even aan te teekenen, stelde mij in staat, later alles op mijn gemak na te gaan en te vergelijken. Schoon niet ingewijd in de verhevene beschouwingen der tegenwoordige geneeskunde, en meer opgevoed in de school der ondervinding, bij het lezen van de doorwrochte schriften van vroegere en latere Hippocratische Artsen, wage ik het te verhalen, wat ik bij het ziekbed gezien en gedaan heb, en mijne denkbeelden over den aard en de oorzaken der ziekte, zoo veel mogelijk uit de ondervinding afgeleid, ter beoordeeling voor te stellen.’

Banga’s verhandeling werd onverdeeld gunstig ontvangen, vooral op grond van de nauwkeurige waarnemingen die hij erin leverde. De Amsterdamse commissie verleende Banga de uitgeloopte prijs, collega’s die in later jaren nog over de epidemie schreven citeerden Banga uitgebreid, en een gezaghebbende Duitse epidemiograaf (Haeser) verklaarde na lezing van de verhandeling de auteur zelfs tot ‘der herverrondste Beobachter aus Holland’. Over de theoretische onderbouwing van Banga’s betoog was men echter minder enthousiast. Zijn overtuiging was dat de ziekte werd veroorzaakt door een moerasgif, dat zich na de overstromingen van 1825 rijkelijk had kunnen ontwikkelen. De epidemische ziekte van 1826 was daarom volgens Banga niet besmettelijk, maar een gevolg van de *constitutio epidemica stationaria*

‘van alle lage moerassige gedeelten der aan zee gelegene Nederlandsche Provincien’. Wat die smetstof precies was kon ook Banga niet zeggen.

‘Nauwelijks durven wij ons hier in de verdere ontwikkeling dezer zaak inlaten, daar wij vrezen slechts met andere woorden of door omzetting te zullen herhalen, hetgeen zoo vele geleerde mannen vroeger hebben aangevoerd. Het komt ons intusschen voor, dat dit voorondersteld moerasgif iets eigendommelijks, een kwalitatief vermogen moet bezitten, waardoor in de dierlijke bewerktuiging iets vreemdaardigs wordt opgenomen, en een tegennatuurlijken toestand of geschiktheid tot ziekte (seminium) te weeg gebragt, die zelfs door de geringste toevallige bijkomende oorzaken kan worden opgewekt, en tot dadelijke ziekte overgaan’.

Pas in de loop van de 20ste eeuw kon op grond van bacteriologische en nieuwe pathofysiologische kennis worden vastgesteld dat de epidemie van 1826 als een malaria-epidemie moet worden opgevat, ‘merendeels als febris tertiana, welke goedaardige ziekte soms ernstige verschijnselen vertoonde door verminderd weerstandsvermogen der lijdens door bijkomende ziekten, zoals gastro-enteritis acuta, febris typhoidea et paratyphoidea, typhus exanthematicus, dysenterie, tuberculosis pulmonum en misschien influenza’ (Schwellengrebel en Honig).

Een tweede epidemie waarmee ook Banga uiteraard te maken kreeg was de cholera. Na de entree van de cholera in 1832 bleef deze ziekte de gemoederen van medici intensief bezig houden. In het voorafgaande zijn al de maatregelen genoemd die door het stadsbestuur werden genomen om het ontstaan van de ziekte zoveel mogelijk te voorkomen en de verbreiding ervan zoveel mogelijk in te dammen. Banga’s uitgebreide epidemiologische gegevens over de cholera in Franeker anno 1832 kan men terugvinden in de correspondentie met Alexander Carolus Guilielmus Suerman (1809-1840), die deze gegevens dankbaar gebruikte in zijn *Dissertatio medica de cholerae asiaticae itinere per Belgium septentrionale* (1835).

Dat het overigens in lang niet alle gevallen om echte cholera ging, maar om andere acute en heftige vormen van veel voorkomende darmziekten, valt Banga niet te verwijten voor een tijdvak waarin de aard en oorzaak van de cholera nog volledig duister waren. Zo ging het bij de patiënt die Banga in augustus 1842 beschreef ongetwijfeld om een acute maag-darmcatarrhe die tot shock leidde.

'Ik zag een verschrikkelijk voorbeeld van cholera. Een gehuwd man, 52 j[aar] oud, wiens vrouw eenige dagen vrij ernstig ziek was geweest, was sedert een paar dagen niet regt lustig, evenwel achtte hij zulks niet van belang. Hij had den 25e 's namiddags twee vrienden bij zich theedrinken, scheen wel, ging 's avonds laat nog op den stadswal, schreef een brief, at een weinig karnemelken brij, en ging schijnbaar wel te bed, doch kreeg in den nacht een hevig bort [=braken en diarree], waarbij hij zich zelf zoo goed mogelijk redde. In den morgen van den 26ste liet hij mij halen. Ik zag hem ongeveer 9 uur. Hij verhaalde een allerbenaauwdsten nacht gehad te hebben, was nog vrij walgelijk, zag er zeer vervallen onkenbaar uit, klaagde over een zonderbaar pijnlijk gevoel in den buik, de pols was nauwelijks voelbaar, de huid koel, kleverig, bleek, de tond droog bruin, zeer wel bij kennis. & Aq[ua] Coctae 6 ons, Sal Tartari 2 scrupel, Suc[cus] Citr[i], Syr[upus] Simpl[ex] ½ ons. S[ignetur] om het half uur een lepel. Tegen elf uur zag ik hem voor den tweeden keer. De braakzucht was bedaard, hij kon stil liggen, werd weder warm, doch was zeer vervallen, vermoeid, de buikpijn was ook veel bedaard. Hij scheen kalm en goed bij kennis. Een uur later vond ik hem stervende, geheel buiten kennis, ronkende ademhaling, en een half uur later was hij dood. J. Stinstra.'

Voor de cholera-epidemie van 1855 beschikken we behalve over het journaal van Banga ook over diens verslagen voor de Plaatselijke Commissie voor Geneeskundig Toezicht. De gevreesde ziekte begon toen in een 'door een talrijk gezin bewoonde trekschuit', breidde zich uit over het westelijk deel van Franeker, 'eene door meestal behoeftige arbeiders in stegen en kleene kamertjes bewoonde wijk', en eiste in totaal 28 mensenenlevens. Evenals bij de 'malaria'-epidemie van 1826 werd een directe besmetting onwaarschijnlijk gevonden. Maar ook voor de theorie dat de smetstof zich in vuil en afval ontwikkelde kon men geen aanwijzingen vinden, omdat men nauwkeurig had toegezien op de 'morsigheid' van de woningen en op de spoedige verwijdering van de lijken naar het lijkenhuis. Aan die maatregelen schreef men in 1866 toe, dat Franeker verschoond bleef van de algemeen heersende cholera.

MEDISCHE THEORIEËN EN LITERATUUR

Jelle Banga was geen nieuwlichter. Zijn wetenschappelijke opvattingen had hij rotsvast verankerd in hetgeen de antieke en vooral de hippocratische geneeskunde hem aan inzichten had aangereikt. Zijn afkeer van hetgeen allerlei moderne auteurs aan theorieën verdedigden heeft Banga keer op keer duidelijk laten blijken, bijvoorbeeld in zijn verhandeling van 1826.

EEN ENGELSMAN OVER DE FRIESE GENEESKUNDIGEN (1828)

“ Ik geloof, dat de beoefening der Geneeskunde op de scholen en akademiën verder gevorderd is, dan de praktische uitoefening dier kunst. Voor zoo veel ik in staat was, zulks uit gehouene gesprekken met Geneesheeren van groote vermaardheid op te maken, schijnen zij zeer verknocht te zijn aan het oude stelsel, en meer over te hellen, om daar te blijven staan, waar Boerhaven het liet steken, dan voorwaarts te gaan, gelijk hij voorwaarts zou zijn gegaan, indien hij tot op onze dagen had voortgeleefd. Desniettemin zijn hier de nieuwe voortbrengsels in het vak der Heelkunde in omloop, die Duitschland en Frankrijk opleveren. Duitschland zal wel het land zijn, dat thans den sterksten invloed op Holland uitoefent. De toongevers in het rijk der letterkunde verzetten zich tegen alles, wat Fransch is; terwijl Duitsland, dat zich zelden, althans in de laatste tijden, in de belangen zijner Nederduitsche naburen gemengd heeft, hen gerustelijk voortstuwt op zijne eigene eervolle baan. ”

[UIT: BRIEVEN VAN JOHN BOWRING, 143].

'Men spreekt van electriche en magnetische momenten, van allerlei vreemde magten, [men] wil in navolging der staatskabinetten alles opnieuw organiseren, centraliseren, uit dit verheven centrum alles met een oogopslag overzien, opeens en tegelijk beheerschen ... Het accommodatie systema, hetwelk veele brave practici in hunne schriften, tegen hunne oude genoegzaam bevestigde overtuiging aan den dag leggen is zeer af te keuren, en hierdoor heeft men vroeger veel gedaan tot het aannemen van het Brownianisme, en thans van het Broussaisisme, tot groote schade en verachting der edele geneeskunde, de verhevendste en moeilijkste bezigheden voor den menschelijken geest, de kennis des maaksels, de waardering der vermogens en betrekkingen, de beoordeling en herstelling der afwijkingen van het pronkstuk der schepping, het kennelijkst bewijs van Goddelijke wijsheid en alvermogen'.

Men zou Banga als medicus wellicht het beste kunnen typeren als een 18de-eeuwse dokter in de 19de-eeuwse geneeskunde. Dat was ook het beeld dat tijdgenoten van Banga hadden, zoals duidelijk blijkt uit het bericht dat bij zijn overlijden in de *Franeker Courant* verscheen.

'Zoolang hij lid van de provinciale geneesk[undige] commissie was en van zijne ambtgenooten hoorde, dat ook zij met succes eenige later in de geneeskunde ontdekte middelen en methoden hadden toegepast en zich daarbij wel bevonden, werden ook die nieuwere middelen door hem beproefd en als hij er zich wel bij bevond, verder door hem aangewend; maar door de ondervinding geleerd dat menig nieuw uitgevonden middel hoog werd opgevijseld en proefondervindelijk bleek bij ouderen verre achter te staan, werd hij later meer en meer afkeerig om zelfs de nieuwere methoden of middelen te beproeven, en bepaalde hij zich liever tot die welke hem gedurende meer dan eene halve eeuw als deugdelijk bekend stonden.'

Dat alles zou de misvatting kunnen oproepen dat Banga geen studie heeft gemaakt van hetgeen hem door tijdgenoten aan medische theorieën werd aangereikt. Een blik op de medische tijdschriften die Banga las en vooral een blik op de grote portefeuille met aantekeningen over de geneeskunde die in Banga's nalatenschap te vinden is, bewijzen overtuigend het tegendeel. Het *Tijdschrift voor de Genees-, Heel-, Verlos- en Scheikunde*, *Het Lancet*, *Hufeland's Journal der practischen Heilkunde und Wundarzneykunst* en het *Journal de Médecine et de Chirurgie Practique* zijn slechts enkele van de abonnementen waardoor Banga contact hield met de geneeskundige wereld van zijn tijd. In zijn aantekeningen, waarin hij de bijzonderheden over de etiologie, pathologie, diagnostiek en therapie van de meest voorkomende ziekte-

beelden verzamelde, noteerde Banga alles wat in die periodieke literatuur te berde werd gebracht, aangevuld met hetgeen zijn geliefde klassieken over het onderhavige thema hadden geschreven.

DIAGNOSTIEK EN THERAPIE

Van een volledig overzicht van Banga's optreden als medicus practicus kan hier geen sprake zijn. Slechts de belangrijkste onderdelen kunnen worden geïllustreerd door uit Banga's oeuvre enkele opvallende berichten te citeren.

Als diagnosticus was Banga een meester in het waarnemen. Geen detail van de ziekte, de zieke en diens omgeving ontging hem. Zijn bijzondere belangstelling voor de symptomen die aan de tong konden worden gezien, valt ongetwijfeld toe te schrijven aan de invloed van Gadso Coopmans (1746-1810), die eind 18de eeuw te Franeker doceerde, een huisvriend van Banga's vader was en auteur was van enkele dikke boeken over de diagnostiek van de tong. Een voorbeeld levert ons Banga in zijn verhandeling van 1826: 'De tong was zelden veel beslagen, weleens vrij zuiver bleekrood, weinig gezwollen, niet zoo vuil, morsig, slijmig, dik besmeerd, meestentijds dunner, zamengetrokkener, kleiner, dan anders bij onze galkoortsen plaats heeft, even alsof ieder tepeltje met een wit puntje voorzien was, meest droogachtig, schoon ook wel vochtig, alhoewel de lijder over eene onleschbaren dorst klaagde'. Ook het urine-onderzoek beperkte zich bij deze patiënten tot scherp waarnemen; chemisch onderzoek komt nauwelijks voor en dan alleen in samenwerking met de apothekers van Franeker.

Zelfs de stethoscoop schijnt geen genade te hebben gevonden in de ogen van Jelle Banga. Dat hij ook zonder instrumentele hulpmiddelen tot scherp luisteren in staat was, blijkt wel uit zijn beschrijving van een patiënte met een kennelijk tuberculeuze long met cavernen, waarbij hij het amforisch geluid duidelijk hoorde. Bovendien levert deze casus een aardig voorbeeld van de kwakzalverij, waarmee Banga in zijn praktijk regelmatig kennis maakte.

'Eene 24-j[arige] gehuwde vrouw verbeelde, dat zij in het laatst van 1847 voor de eerste keer gekraamd had. Bij het afhaken der placenta was er een sterke bloedvliet ontstaan. Zij was zeer zwak geworden, had evenwel haar kind een jaar lang gezoogd. Was beginnen te hoesten met binnenkoortsen. Men had haar teerpillen voorgeschreven. Dit had niet geholpen. Zij had voor eenige weken toevlugt genomen tot een olieverkoper die haar verscheidene

botteltjes drank had geleverd, waarvoor f 65,- betaald was. Deze bedrieger was niet teruggekomen en nu vroeg zij mijne hulp. Zij was zeer vermagerd, hoeste etterachtige fluïmen op, bestendig koortsig, de handen en aangezicht met klam zweet bedekt, fluitend geruisch door de longen, aphthae, kleine snelle pols, nu en dan zeer benaauwd. Ik trachtte haar leed zoo veel mogelijk te verzachten. Zij stierf na drie weken in de volgende maand.'

De therapie die Banga toepaste was in hoofdzaak medicamenteus. In het journaal vindt men honderden recepten, van eenvoudige middel-tjes tot ingewikkelde voorschriften die de apothekers tot wanhoop gebracht moeten hebben. Ook de speciale categorie van de behandeling van syfilispatiënten is in het journaal ruim vertegenwoordigd. Kwikpillen en sarsaparille-drankjes waren hierbij de aangewezen middelen, ook voor ernstige gevallen.

'Antje Dijkstra, een meid van ruim 36 j[aar], die een zwervend en ontuchtig leven geleid had, kwam geheel berooid hier in het Armhuis. Over het geheele lighaam bedekt met geelachtige, schilferende venerische plekken, ontstokene verzworene oogleden en genoegzaam blind, zeer vermagerd en zwak. Ook de keel was ontstoken. Zij had elders geneeskundige hulp genoten [volgt recept]. Na verloop van ongeveer twee maanden waren alle plekken verdwenen. Zij begon er glanzig uit te zien en werd dik en vet. De oogen waren zoo veel verbeterd, dat zij weder tamelijk wel zien kon, en na verloop van nog eene maand wierd zij ontslagen als in staat zijnde voor haar zelve te kunnen zorgen.'

In tegenstelling tot vele van zijn collega's was Banga geen enthousiast verdediger van een bloedontledigende therapie door middel van aderlating of het plaatsen van bloedzuigers. Een typisch voorbeeld daarvan biedt de behandeling van een patiënt in september 1823.

'Agema, steenhouwer te Harlingen, 40 j[aar] oud, was sedert lang aangehaald met benaauwdheid op de borst, korte adem, duizeling. Men had hem daartegen zeer vele malen adergelaten, waardoor hij telkens zich iets verlicht gevoelde. Eindelijk wierd hij zoo zwak, dat men zulks niet weder durfde herhalen. Hij vroeg thans mijn raad. Hij scheen mij geheel scorbutiek, waterig van gestel, vol opgeblazen van aangezicht, traag van temperament, de spijsvertering was slecht. & Elix[ir] Acid[um] Haller[i] 1 ons, T[inctura] Valer[ianae], T[inctura] [acida] Aromatica a[na] 2 drachmen. S[ignetur] alle twee uren 20 druppen in een glas water. De man bevond zich hierbij uitnemend wel, en na weinige weken wierd hij een geheel ander mensch. Hij herstelde volkomen en kon zijn anders niet zeer gunstig beroep met gemak gelijk voorheen uitoefenen. Jarenlang daarna bleef hij gezond, en zag er wel uit.'

In geval heelkundige hulp geboden was, maakte Banga in de regel gebruik van de diensten van zijn chirurgische collega's. Voor het opereren van breuken was de Harlinger chirurgijn Dirk Snijder de vaste compagnon van Banga. Expertise op het terrein van de herniologie was in Franeker zelf blijkbaar niet voorhanden. Alle operaties die Banga beschreven heeft, werden zonder narcose uitgevoerd en zonder anti- of aseptische maatregelen.

'Eene 42 j[arige] gehuwde, zwakke, doch zeer bedrijvige en haastige kasteleines leed sedert jaren aan eene hernia cruralis sinistra, waarvan zij evenwel weinig last had. Door de ziekte van een harer kinders was zij veel op de been geweest, waardoor de breuk grooter dan gewoon uitzakte, niet weder teruggebragt kon worden en bekneld geraakte. Zij werd benaauwd, braakzuchtig, zeer afgemat, de buik gevoelig en opgezet. Ik rade de operatie, waartoe na eenig beraad den derden dag besloten werd. Dezelve werd den 28ste [maart 1855] door den Heer D. Snijder, Heelmeester te Harlingen, met groote omzigtigheid verrigt. Zij was zeer zwak, en stond de operatie in een staat van schijnbare bewusteloosheid of ongevoeligheid geduldig door. De pols was zeer klein, doch geregeld. De uitgezakte darm vertoonde zich blaauwachtig en ging zonder de geringste moeite naar binnen, na mijn denkbeeld te gemakkelijk. Zij werd wel flauw doch tamelijk bij kennis naar bed gebragt, doch werd een uur later benaauwd en stierf in een oogenblik.'

Een enkele keer verstoutte Banga zich tot het doen van kleinere heelkundige ingrepen, bijvoorbeeld bij een gynaecologische patiënte uit 1850.

'Een jonge meid van 18 j[aar] was sedert eenigen tijd gekweld met persende pijnen in de onderbuik, drang tot urineren, benaauwdheden, flauwten. De buik was boven de pubis omschreven hard. Zij had de menses nog niet gehad. De pijnen waren van tijd tot tijd om de maand toegenomen. Bij onderzoek bleek de vagina geheel gesloten, geen spoor van hymen, maar de wanden der vagina waren door een vast, vleeschachtig weefsel, ongeveer een duim achter de labia minora, vereenigd. De pubis was geheel onbehaard. Er scheen geene uitwendige belediging plaats gehad te hebben. Ik stak eene matige troiscart voorzigtig door deze vereeniging, waarop zich eene dikke, donkere, bloederige stoffe ontlast[t]e, met verligting. Door deze kleine opening ontlasten zich later geregeld de stonden. Zij ontwikkelde zich voorspoedig, werd dik en vet, en een half jaar later, toen ik haar voorstelde deze opening te vergrooten, was de pubis behoorlijk behaard.

[Met latere hand toegevoegd:] *Zij is later gehuwd en heeft kinders gekregen.'*

Veel algemener was de praktijk van het vaccineren tegen de pokken. Deze ingreep was al kort na de ontdekking door Edward Jenner (1749-1823) door Banga's leermeester Mulder krachtig verdedigd en weldra in

Brief van de Utrechtse fysioloog en oogheekkundige Franciscus Cornelis Donders (1818-1889) aan Jelle Banga in verband met de oogkwaal van diens dochter Foekje.

Mijnne Dochter, Thuis!

Ik neem ik u graag mededeeling te doen van
 de uitkomst van de operatie van den 10ten tot de
 operatie, bij Mij. L. van der Meer, Heerlein
 Heerleinsdijk, Na. 1850, 1851, 1852, heb ik
 gedaan. De operatie, te weten, de
 operatie, dat de kromming van het oog
 door eenige met de iris verzeerd te zijn,
 dat ik heb niet heb kunnen zeggen, die
 en ook geneeld niet te hebben. Ik heb
 mij kunnen beproeven bij de iris de
 kromming, die niet goed gelukt is, en
 daarom ook niet heb geneeld te zijn
 tenzake de kromming van de iris is. Het
 ook, ook de kromming van de iris is
 te worden en de kromming van de iris is

gehele krommingen van de iris, zodat de
 op 1 meter afstand is ongeveer 1
 graden. Het over het gezigt, krommingen
 van de iris, kan worden kromming van
 de iris te worden.

Volgens de zal ik u mededeeling
 geven, zodat de iris niet te worden;
 te worden is. - Het is mij
 bekend met de kromming van de iris
 tenzake de kromming van de iris is
 van de iris te worden.

F. C. Donders

H. O. D. v. d. Meer

Utrecht, 12 Junij 1857

DE VERLOSKUNDIGE PRAKTIJK

De promotie van Banga tot medicinae doctor leverde hem nog geen bevoegdheid op tot de uitoefening van de verloskunde, ook al golden in Franeker de wettelijke bepalingen voor de plattelandsgeneeskunde. De meest eenvoudige weg om tot die bevoegdheid te komen, was het afleggen van een examen voor vroedmeester ten overstaan van de Provinciale Commissie te Leeuwarden. Een promotie tot doctor artis obstetriciae was procedureel veel omslachtiger en had voor de praktijkvoering zeker geen meerwaarde. De eisen voor het vroedmeesters-examen waren vastgelegd in een uitvoerig 'Plan en Regelmaat' en omvatten behalve de kennis die van een vroedvrouw werd verlangd ook theoretische kennis en praktische vaardigheden betreffende de 'tegnatuurlijke en moeilijke verlossingen', het optreden bij 'eene hevige bloedstorting of geweldige stuiptrekkingen', het vóórkomen van de placenta, de beoordeling van de zwangerschap en de diagnostiek van 'ziekten waarvan zij somtijds moeilijk te onderscheiden is', de belangrijkste gynaecologische aandoeningen, de ziekten tijdens de zwangerschap en 'de meest gewigtige ziekten aan welk eene kraamvrouw is blootgesteld'.

JELLE BANGA ALS VROEDMEESTER

Behalve de colleges van Mulder, waarvan Banga het dictaat in zijn boekerij had staan, en het handboek van Baudelocque dat daarvoor de grondslag bood, heeft Banga bij de voorbereiding op het examen dankbaar gebruik gemaakt van het oudere boekje van Jacobus Denys (1681-1741), getiteld *Verhandelingen van het ampt der vroedmeesters en vroedvrouwen* (1733). De belangrijkste voorbereiding bood echter de verloskundige praktijk die hij gestaag bleef uitoefenen. Toen Banga op 14 oktober 1810 voor de Provinciale Commissie van Leeuwarden zijn vroedmeestersexamen passeerde, had hij in totaal reeds bij 17 bevalingen geassisteerd.

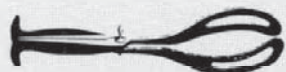
Bij de afkondiging van de nieuwe geneeskundige staatsregeling in 1818 kregen de vroedmeesters een instructie, waarin niet alleen hun relatie tot de barende vrouw werd gereguleerd, maar ook hun verplichtingen tegenover de Provinciale Commissie werden vastge-

HET INSTRUMENTARIUM VAN DE VROEDMEESTER

Afbeelding van de verloskundige tangen van Levret, Johnson en Von Siebold. Uit: E.C.J. von Siebold, Volledige verzameling van afbeeldingen, Amsterdam 1838.

TANG VAN LEVRET: tang met een bekkenkromming, waardoor de tang gemakkelijker houvast krijgt op het hoofd wanneer dat nog niet op de bekkenbodem staat. Het instrument werd beschreven door André Levret (1703-1780) in zijn *Observations sur les causes et les accidens de plusieurs accouchemens laborieux* (Parijs 1747), maar of de vinding oorspronkelijk was wordt betwijfeld. De toevoeging 'volgens de nieuwste verbeteringen' betreft de correctie die de Leidse medicus Gottlieb Salomons (1774-1865) in zijn *Handleiding tot de verloskunde* (Amsterdam 1817) beschreef en die betrekking had op het weglaten van de balk of verheven rand rondom de vensters van de Levret-lepels.

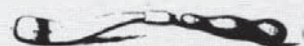

TANG VAN [VON] SIEBOLD: tang die Adam Elias von Siebold (1775-1828) ontwierp en die bekend werd door de publikatie van Georg Christoph von Siebold (1765-1798) in zijn *Systematische Darstellung der Manual- und Instrumental-Geburtshilfe* (Würzburg 1794). Gekenmerkt door de 'laarzen' aan het einde van het handvat.

TANG VAN JOHNSON: korte tang, beschreven door Robert Wallace Johnson in zijn vierdelige leerboek *A new system of midwifery* (Londen 1769). Door het aanbrengen van een bocht, tegengesteld aan de bekkenkromming, werd het nadeel van de tang van zijn leermeester William Smellie (1740-1795) weggenomen, die na het inbrengen van de eerste lepel gewoonlijk in de bekkenholte gleeed en niet meer in positie kon worden gebracht.

HEFBOOM VAN LOWDER: vectis, waarin op voorstel van William Lowder een venster was aangebracht. Bovendien was het handvat van een scharnier en slot voorzien.

HEFBOOM VAN DE BREE: vectis, beschreven door de Amsterdamse heelmeeester Jan de Bree in zijn 'Verhandeling over het gebruik van den Roonhuiziaanschen hefboom'.

Afbeelding van de hefboom van De Bree. Uit: *Verhandelingen van het Genootschap tot bevordering der Heelkunde te Amsterdam* (1793), vol. II, 1-16.

[VGL. VAN DER KLAUW, *HET INSTRUMENTARIUM VAN DE VROEDMEESTER*, 1940].

legd. Zo was de vroedmeester verplicht de Provinciale of Plaatselijke Commissie jaarlijks een verslag te leveren ‘van alle moeilijke, tegen-natuurlijke en instrumentsverlossingen, welke hij in het afgelopen jaar gedaan heeft’ en moest hij de genoemde commissies dadelijk op de hoogte stellen wanneer een vrouw onverlost ‘in haar arbeid’ was overleden, ‘met schriftelijke opgave der redenen, waarom er geene kunst-verlossing is in het werk gesteld geworden’.

Bovendien bepaalde de instructie van 1818 dat een vroedmeester alle instrumenten die de Provinciale Commissie verplicht had gesteld en waarvan hem na zijn examen een lijst werd overhandigd, altijd ‘schouwbaar voorhanden’ moest hebben. Bij de Provinciale Commissie van Friesland bestond deze lijst in 1835 uit een zevental instrumenten, namelijk ‘(1) de verloskundige tang van Levret, volgens de nieuwste verbeteringen, of die van Siebold, (2) eene kleine tang van Johnson, (3) de hefboom van De Bree of Lowder, (4) [een set] stompe of scherpe haken, (5) eene hoofdschaar, (6) eene injiceerspuit voor de uterus, met eene gebogene pijp, en een bol, met gaatjes doorboord, uiteinde, en (7) eene tinnen clysteerspuit en eenige vrouwen catheters, zoowel zilveren als van elastieke gom.’

Over het gebruik van deze instrumenten in de praktijk van Jelle Banga krijgen we een volledig overzicht uit het bewaard gebleven register met ‘Aanteekening van gedane verlossingen’ uit de periode 1806-1867. Dit register telt 1011 bevallingen, inclusief de 17 bevallingen uit de periode vóór het vroedmeestersexamen. In totaal werden in aanwezigheid van Banga als vroedmeester zo’n 550 jongetjes en zo’n 450 meisjes geboren, waaronder 24 tweelingen. Bij 110, dus circa tien procent van de bevallingen, werd gebruik gemaakt van de tang, hetzij de tang van Siebold of de tang van Johnson. Financiële notities komen in het register van Banga niet voor.

In een los toegevoegd document heeft Banga aan het einde van zijn leven geprobeerd een statistisch overzicht te maken van zijn verloskundige praktijk door van alle bevallingen aantekening te maken van het geslacht van het kind, de lengte van de navelstreng, de ligging van het kind bij de geboorte, de duur van de baring, de toestand van het kind, het verloop van de bevalling en het gebruik van instrumenten. Betrouwbare en bruikbare cijfers levert dit overzicht echter niet op, omdat Banga blijkbaar geen rekening heeft gehouden met de bijzon-

- 700 Den 21 January. De vrouw van B. de Oude verloor van een
meuze.
- 701 Den 25. De vrouw van M. Japen verloor van een meuze.
- 702 Den 6 Febr. De vrouw van Anne Meidema verloor van een doodten
jongelie. Linker knie: de beenen naar de rechter zijde.
De verlossing ging mij gemakkelijk af. Het kind was dood.
- 703 Den 2 Maart. De vrouw van M. Wielinga verloor van een jon-
gelie van 8 maanden. het kind stierf den 10den.
- 704 Den 30 Maart. De vrouw van B. J. Stellingma verloor van een zoon.
- 705 Den 1 April. De vrouw van L. Schellema verloor van een zoon.
- 706 Den 4. De vrouw van J. de Vries verloor van een dood meuze.
- 707 Den 7. De vrouw van W. de Wende een meuze.
- 708 Den 13. De vrouw van J. H. Smeezinga, 39 jaar, dikke zwangerschap
had reeds enige uren in arbeid gestaan, toen men mijne
hulp vroeg, de linker arm was naar buiten gespreid en
zeer gewolven, de rug achter de lijn schijns jutsers, de
linker knie. Ik haalde de beenen, waartoe een gewel-
dige krimp van het oslaam uiterst jekants greep. Het
kind volgde niet, en moest na de geboorte van den
vamp met de tang gekaaid worden. Het kind een
jongelie was dood, en de vrouw, die veel geleden had
stierf den 15^{en} aan tuitputting.
- 709 Den 25. De vrouw van F. van der Schueren een meuze.
- 710 Den 25. De vrouw van Liesje Ananda van Hof te Firdgum
35 jaar de eerste maal zwanger, verloor van een meuze.
De arbeid had reeds 24 uren geduurd, toen de lieke hulp
gevraagd werd. Ik verloor haar mij voorzpoeding
met de tang.
- 711 Den 26. De vrouw van S. J. J. Stra verloor van een meuze.
- 712 Den 9 April. De vrouw van Silphina verloor van een fmaand meuze.
De vrouw brug voor den aanvang van den arbeid een
heerige haanverhoging. Het zeer zwakke kind stierf
niet lang na de geboorte.

Pagina uit de 'Aanteekening
van gedane verlossingen' door
Jelle Banga bijgehouden van
1806 tot 1867.

derheden in het geneeskundige journaal en vooral niet, omdat hij voor de verschillende items, zoals de maternale sterfte, geen scherpe definitie heeft gehanteerd. De beoefening van de statistiek heeft Banga als rasverzamelaar van feiten en feitjes zeker geïnteresseerd, getuige ook zijn abonnement op de beroemde statistische jaarboekjes van Lobatto, maar miste nog de verfijning en methodiek waardoor het als instrument voor de medische wetenschap en gezondheidsleer bruikbaar werd.

SAMENWERKING MET COLLEGA'S EN VROEDVROUWEN

Het is duidelijk dat Banga als medicinae doctor en vroedmeester vooral bij die bevallingen in consult is geroepen, waarbij de vroedvrouw of heelmeeester-vroedmeester reeds vruchteloos bezig was geweest. Dergelijke consultaties bleven zeker niet beperkt tot Franeker; in het register zien we Banga bij bevallingen assisteren in Sint-Annaparochie, Dronrijp, Sexbierum, Peins, Tjum, Menaldum, Lutjelollum, enz. Met de verloskunstoeffenaren in al deze plaatsen groeide dan ook een bijzondere verstandhouding, die lang niet in alle gevallen positief mocht worden genoemd. Een goede illustratie biedt het verslag van Banga's bezoek aan Tjum in 1850.

'Den 18 April werd ik geroepen bij de vrouw van Ruurd Broersma te Tjum, primipara. Er was verschil tusschen twee vroedmeesters. De een, V[an] Sloten, beweerde dat de vrouw nog niet zoude bevallen, de andere Lemurs daarentegen dat de vrouw werkelijk in barensnood was en met de tang konde verlost worden. Bij onderzoek bleek mij, dat de vrouw ongeveer 7 maanden zwanger moest zijn; dat er geene de minste ontsluiting der baarmoeders mond plaats had; dat de pijnen der vrouw aan toevallige omstandigheden waren toe te schrijven, en men geene pogingen ter bevordering van den arbeid moesten aangewend worden. Lemurs had werkelijk reeds pogingen aangewend om de tang binnen te brengen, hetwelk hem wegens de nog onontwikkelde toestand der genitalia onmogelijk was. Zij verloste voorspoedig, zonder hulp, van een voldragen welgevoed jongetje, den 5 Juny. Welke vreeslijke onkunde !'

Over de verloskundige kwaliteiten van zijn Franeker collega's levert Banga in zijn beroepsjournaal een wisselend beeld. Gunstige uitzondering was de oude chirurgijn-vroedmeester Jan Harkema, van wie Banga vooral in de beginjaren van zijn praktijk veel heeft geleerd en met wie hij ook samen sectie deed op het lichaam van vrouwen die tijdens of kort na de bevalling waren overleden. Daarentegen leveren bijna alle passages waarin de heelmeeester Taeke Cornelis Bölger op het toneel verschijnt een weinig gunstige indruk van 's mans handigheid met het aanleggen van verlostangen.

'Den 6 February [1857]. De vrouw van Rinze Durks de Vries te Herbaijum, 38 j[aar] oud, primipara, klein van gestalte, doch wel gespierd en vleezig, was gisteren morgen pijnlijk geworden, en liet den chir[urgijn] Bölger roepen. De arbeid was traag, de vlagen zwak en kort. De vliezen scheurden in den arbeid; er liep een groot deel liquor amnii af; het hoofd stond hoog. In den nacht beproefde hij de aanlegging van de forceps. De mannelijke

UIT HET VERLOSKUNDIG JOURNAAL

“ *Het was ten duidelijksten zichtbaar dat de verlossing eene geheel natuurlijke verrigting is zonder eenige zweem van gevaar op zich zelve, waarbij in tegendeel met de hoogste wijsheid en liefderijkste versooning voor alle nadeel is gezorgd, even als bij de overige verrigtingen van het dierlijk leven. Dat velerlei omstandigheden in dit beloop der verlossing zekere verhinderings kunnen veroorzaken, valt niet te ontkennen, doch dat vele dezer omstandigheden kunnen worden voorgekomen, andere uit den weg geruimd, en andere aanmerkelijke ten voordele gewijzigd, leert ieder bedachtzaam nadenkend, en menschlievend Vroedmeester bij ondervinding. Zekere vrees en ontzag voor die duizenderlei mogelijke onberekenbare toevalligheden bevangt zoo wel den vroedmeester als de barende vrouw. Wanneer men het ongegronde en onbetamelijke dezer vrees heeft leren inzien, dan eerst kan men met gelatenheid, ofschoon met eerbiedig ontzag, de verlossing afwachten, en dan eerst oefent men op de barende een weldadigen invloed, die alle inspanning ras voorbijgaande, ligt en gemakkelijk maakt.* ”

lepel ging vrij gemakkelijk binnen, ook de vrouwelijke, doch de tang kon op geene wijze gesloten worden. Den vrouwelijke kantelde telkens om, kwam met den lepel in eene horizontale ligging, en met het handvat dwars tegen het mannelijke. Heden morgen 6 uren liet men mij halen. ...

Ik liet de vrouw op een kortbed leggen. De mannelijke lepel ging gemakkelijk binnen en kreeg eene goede ligging, de vrouwelijke gleed als in eene schede, doch met eenige moeite binnen, doch de sluiting was niet mogelijk, daar beide lepels niet in een gelijk vlak nevens elkaar waren te brengen, en de vrouwelijke voor- of achterover kantelde, bij eenige poging, ja als vanzelve wanneer zij los gelaten werd, zooals 2 of 3 maal gebeurde. Ik bragt de hand binnen, en vond het voorhoofd sterk tegen den regter tak der pubis geperst, verplaatste daarop deze vrouwelijke lepel meer voorwaards onder de pubis, hetwelk met vrij wat tegenstand gebeurde. Het scheen als of het blad door iets gekeerd werd, en niet diep genoeg kon worden ingebracht. Eindelijk gelukte het ook dezen lepel goed te plaatsen. De tang lag nu in den tegengestelden schuinschen diameter en vatte het hoofd zeer goed en onwrikbaar. Na eenige langzame doch krachtige trekkingen daalde het hoofd in het bekkenhol, ik verplaatste hetzelfde langzaam draaijende in de rechte afmeting, waarna het vrij gemakkelijk geboren werd.

Het kind een jongetie, was voldragen; het hoofd groot en vast; het ligchaam middelmatig gevoed. Het was slap, bleek, en kon niet worden bijgebracht. Op de regter [en] linker hoofdzijde waren kennelijke indrukken van de tang, zonder eenige roodheid. Op de kruin, in de rigting van de sutura sagittalis, tot aan den neus wortel, was een sterke indruk der vrouwelijke tak. Deze had roode diepe randen, en was dus bij het leven veroorzaakt. Hier was zeker eerst door Bølger de vrouwelijke lepel aangelegd. Wilde hij nu de tang sluiten, dan kantelde de lepel voor- of achterwaards over, en kon de tang nooit gesloten worden. De nageboorte volgde gemakkelijk. De vrouw was present, en stond de extractie met moed door. Zij herstelde voorspoedig zonder eenigen hinder.'

INSTRUMENTELE VERLOSKUNDE

Ook de andere instrumenten uit het verplichte armamentarium van de vroedmeester zijn door Banga, zij het zelden, in zijn praktijk toegepast. De meest ellendige ingreep, namelijk de perforatio cranii, maakte Banga tweemaal mee bij eenzelfde patiënte, een vrouw met een ernstig vernauwd bekken die Banga bij een viertal bevallingen telkens voor grote problemen plaatste.

'Den vorigen dag [7 mei 1809] wierd ik tot hulp eener vroedvrouw geroepen bij de vrouw van Feike Klases, oud groot 36 jaren, klein van gestalte, en voor de eerste maal in arbeid. Ik vond de baarmoeders mond geheel ontsloten (de arbeid had reeds ruim 16 uren

geduurd) de ligging van het hoofd regelmatig, dog onwrikbaar vast in de bovenste engte ingedrongen. Herhaalde keeren beproefde ik de tang aan te leggen, dog te vergeefs; de vrouw kermde ijslijk over pijnen, en haar aanstaand lot.

Vermoeid door de herhaalde pogingen met de tang gedaan vroeg ik den chirurgijn en vroedmeester J. Harkema tot mijne hulp. Dan ook alles door hem met de tang, als anderszins beproefd, was vergeefs. Bij herhaaling deelde ik de vrouw zachte opiaten toe, en raad[d]e haar gerustheid. Alles bleef gelijk: het hoofd vorderde niets in deszelfs doortocht. Wij riepen dan de hulp in van den Hoogleeraar A. Ypei, en beslooten tot den volgenden morgen te wagten. Den 8sten vonden wij alles gelijk den vorigen dag, waarop bij onderlinge overeenkomst de Heer J. Harkema de perforatio cranii verrigte, en het kind gedeeltelijk met haaken, gedeeltelijk met de tang, haalde. Het kind was een jongetje, zeer zwaar en grof van leeden: de naden van het bekkeneel verbeend. De vrouw had onder dit alles niets geleden en was tot onze groote verwondering binnen korte dagen hersteld.'

Een dergelijke ingreep moest Banga in oktober 1851 opnieuw, maar nu met minder gelukkige afloop voor de moeder, uitvoeren bij een vrouw in het nabijgelegen plaatsje Ried. Thuisgekomen schreef Banga een zakelijk verslag van wat ongetwijfeld een aangrijpend en emotioneel schouwspel was geweest. Veelzeggend is de aantekening van Banga in de marge, dat eerder twee vroedmeesters bij de bevalling waren geweest 'die met alle kracht gewerkt hadden'.

'Te hulp gevraagd bij de vrouw van R. la Fleur te Ried, 37 j[aar], voor de vierde keer zwanger, en reeds sedert twee dagen in arbeid. Beide armen stonden in de geboorte, waren zeer gezwollen en blaauw, koud. Het hoofd lag in de regter, de billen in de linker zijde der vrouw. De vrouw was zeer afgemat. Door de aanhoudende vlagen was de linker zijde der borst in het bekken geperst, en belette alle toegang tot de voeten. Ik gaf een opiaat om de vrouw eenigzins te bedaren. Na een paar uren toevens beproefde ik de voeten te halen, doch dit was onmogelijk wegens de sterke persingen der vrouw. Daar het kind stellig dood was, nam ik de beide armen weg. Nog was het niet mogelijk bij de beenen te komen. Ik doorboorde met de vinger de buikzijde onder de ribben, haalde de buikingewanden uit, en bragt een vinger haaksgewijze over den ruggegraad, en bragt het dubbel gevouwen kind, een voldragen meisje, naar buiten. De vrouw bleef volkomen bij kennis, en rigte zich na de verlossing met dankbaarheid van het kortbed overeind, doch viel geheel uitgeput dadelijk weder op den rug neder. De placenta volgde spoedig, doch daarbij drong de uterus ongekeerd naar buiten. Ik bragt dezelve dadelijk naar binnen met groot gemak; doch hierbij stierf de vrouw.'

Door de accentuering van dergelijke heroïsche ingrepen zou men gemakkelijk een verkeerd beeld kunnen krijgen van de verloskundige

praktijk van Jelle Banga die toch voor het grootste deel werd gevormd door bevallingen die met een weinig begeleiding tot een goed einde voor moeder en kind werden gebracht. Door de aandacht vooral te richten op de medische details kan bovendien tekort worden gedaan aan de sociaal-psychologische context van Banga's optreden. In menige familie uit Franeker had Banga twee generaties kinderen ter wereld helpen brengen. Wanneer Banga in één gezin de geboorte van vier, vijf of meer kinderen had geassisteerd, kan het niet anders, zeker in een betrekkelijk kleine gemeenschap als Franeker toch in de 19de eeuw is geweest, dat er een band met zo'n gezin ontstond en met het

wel en wee van de opgroeiende kinderen. Zou Banga als toeschouwer bij het optreden van de beroemde Franeker dwerg 'Admiraal Tom Pouce' bijvoorbeeld niet hebben teruggedacht aan de obstetrische hulp die hij gedurende een lange reeks van jaren aan de kinderrijke familie Hannema had verleend, en zich wellicht zelfs de 'voorspoedige' geboorte van deze Jan Hannema in april 1839 herinnerd hebben?

KRAAMVROUWEN EN KRAAMVROUWENKOORTS

Wat de maternale sterfte betreft moet men daarbij natuurlijk wel de 19de-eeuwse maatstaven aanleggen van een verloskunde die nog onbekend was met de anti- of aseptische werkwijze. Nergens vinden we ook maar enige aanwijzing dat de ideeën van Semmelweiss over de etiologie van de kraamvrouwenkoorts, die rond 1850 ook buiten de Weense kraamkliniek bekend waren, zijn doorgedrongen tot de verloskundige praktijk van Franeker in de periode dat Banga daar actief is geweest. Het meest recente verloskundige werk in de bibliotheek van

Affiche van het optreden van de Franeker dwerg Jan Hannema, bijgenaamd 'Admiraal Tom Pouce'. Uit: T. en L. de Vries, Leonard de Vries' Amsterdam, Amsterdam 1975.

*De voorstraat na de demping
met bij de pijl het woonhuis
van Dr. Banga.*

Foto: H.M. Kreger

Banga was het leerboek in de Nederlandse uitgave van 1856 van Friedrich Wilhelm Scanzoni, die een verklaard tegenstander van Semmelweiss was!

In het verloskundige journaal wordt van 38 vrouwen het overlijden in het kraambed aangetekend, maar ongetwijfeld moet dit aantal nog belangrijk worden verhoogd na correctie met gegevens die in het geneeskundige journaal van Banga te vinden zijn. In dat parallel bijgehouden journaal vindt men trouwens nog tal van andere bijzonderheden over het kraambed, zoals over de kraambedpsychosen, de trombo-embolieën, mictiestoornissen en bloedingen, en over kraamgebruiken en lactatie.

Het meest tragische geval van kraamvrouwenkoorts is voor Banga ongetwijfeld het overlijden van zijn oudste dochter Aaltje geweest. Na de bevalling van haar eerste kind was Banga dagenlang met haar bezig geweest, hopeloos vechtend tegen een onbegrepen kwaal, zoals hij nadrukkelijk noteerde nadat de vrouw begin augustus 1840 was overleden.

'Tegen den middag kreeg zij een hevige koorts met brandende hitte en dorst, drooge huid, en eenige bedwelming. Ik was verlegen, en Prof. Ens, die ik bij haar vroeg, vond haar toestand hoogst ongunstig. Hij rade Camphora gr[ein] i[en] Sacch[arum] gr[ein] x, alle uren een poedertje en een vesicator [blaartrekkende pleister, v.L.] in den nek. In den avond was zij nog matig present, scheen slaperig te worden, en lag stil. Begin middernacht werd de ademhaling moeilijker. Zij stierf bewusteloos tusschen 2 en 3 uren.

Dit sterfgeval trof mij zeer. Er schijnt eene rheumatische oorzaak geweest te zijn, die eerst schijnbaar geheel verdween, en dan [de] 3e [van deze maand] opnieuw [werd] opgewekt. Ik had daarover niet gedacht, vermits niets daartoe scheen aanleiding te geven. O, hoe duister !'

Uit het verloskundige journaal kunnen nog twee gevallen worden weergegeven die de problemen waarmee Banga bij het kraambed werd geconfronteerd goed illustreren. De eerste casus dateert van oktober 1811, en betreft een vrouw waarbij Banga nadien nog vijfmaal als vroedmeester heeft geassisteerd.

'De vrouw van L. Hannema, 26 jaar, voor de eerste maal zwanger, verlost van één zoon, Petrus. Onbegrijpelijk en tot in de minste kleinigheden loopende was de vreesachtigheid van deze kraamvrouw: verscheidene weken na de bevalling durfde zij nog hare neus niet snuiten. In de eerste dagen na de verlossing durfde zij zich nauwelijks bewegen; zij was altijd doodelijk bevreesd voor vloeiën. At gedurende de eerste drie weken onbegrijpelijk weinig, hoewel zij steeds haar kind zoogde. Ligchaamsbeweging durfde zij bijna geheel niet wagen, zelfs niet in het bed. Men moest haar vooraf stellig verzekeren, dat er niets kwaads te duchten was, anders bleef zij steeds onbeweeglijk, bijna zonder te spreken, doodstil liggen. Gedurende den arbeid gedroeg zij zich bijna volstrekt lijdelijk, steeds met een beangst gemoed, doch vol vertrouwen op mij.'

Potloodtekening van Aaltje Banga (1809-1840), gehuwd met Mr. G. Schot, in 1830 vervaardigd door haar oom Willem Bartel van der Kooi. Collectie Museum It Coopmanshuis, Franeker.

OVER DE ZOGKORTS EN HET ZOGEN

“ Zelden heb ik deze zogkoorts waargenomen, wanneer niet andere oorzaken gelijktijdig medewerkten. Menigmaal geschiedde de zogafscheiding geheel ongemerkt, zonder eenig ziekelijk verschijnsel: en bij de gene, die reeds vroeger gezoogd hadden, was reeds het zog voor de verlossing, of dadelijk daarna op den tweeden dag aanwezig. Wel heb ik op den derden [dag] eene geringe aandoening soms na eene voorafgegane ligte huivering met verhoogde warmte, eenige dorst, en aandoenelijkheid voor de koude bij ontbloting, waargenomen, die eenige uren duurde, en eindigde met eene zichtbare zwellung der borsten, doch dit was naauwelijks koorts te noemen. De voorname oorzaak, die hier in aanmerking komt, schijnt mij toe gezogt te moeten worden in den tegezin veler vrouwen om hare kinderen te zoogen, de kinders worden niet tijdig genoeg aan de borst aangelegd, men is te vreesachtig voor de pijn der dikwijls gezwollene, gebarstene of zwerende, tepels. In 't algemeen kan men de kinders niet te vroeg aan de borst leggen. Vele vrouwen hebben horen vertellen van zogkoorts op den derden dag als iets gewoonlijks en noodzakelijks, en dit is genoeg om zich op dien dag zoo te houden als of men ziek was.

Met groote verwondering heb ik ondervonden, dat vele vrouwen, veel meer als ik had gedacht, zich verzetten om hare kinders aan de borst te leggen: zij hebben allerlei voorwendsels en aanmerkingen om zich hiervan te bevrijden, ook onder de lagere klassen en op het land heb ik zulks veel te dikwijls gezien! Zij die als meisjes getragt hebben door drukken, uittrekken, opzetten en ondersteunen door doeken, keurslijven enz. groote borsten te krijgen, en deze slechts luchtigjes bedekken, krijgen harde, klonterige, borsten, die ongeschikt zijn om te zoogen. Zachte, kleine, bolle, niet hangende, borsten geven het meeste zog. Ik heb vrouwen gezien, wier borsten bijna vlak en als geheel weg waren, en die evenwel langen tijd 1, 1½ jaar, overvloedig zog hadden. ”

[BANGA, VERLOSKUNDIG JOURNAAL, FOL. 6 VERSO].

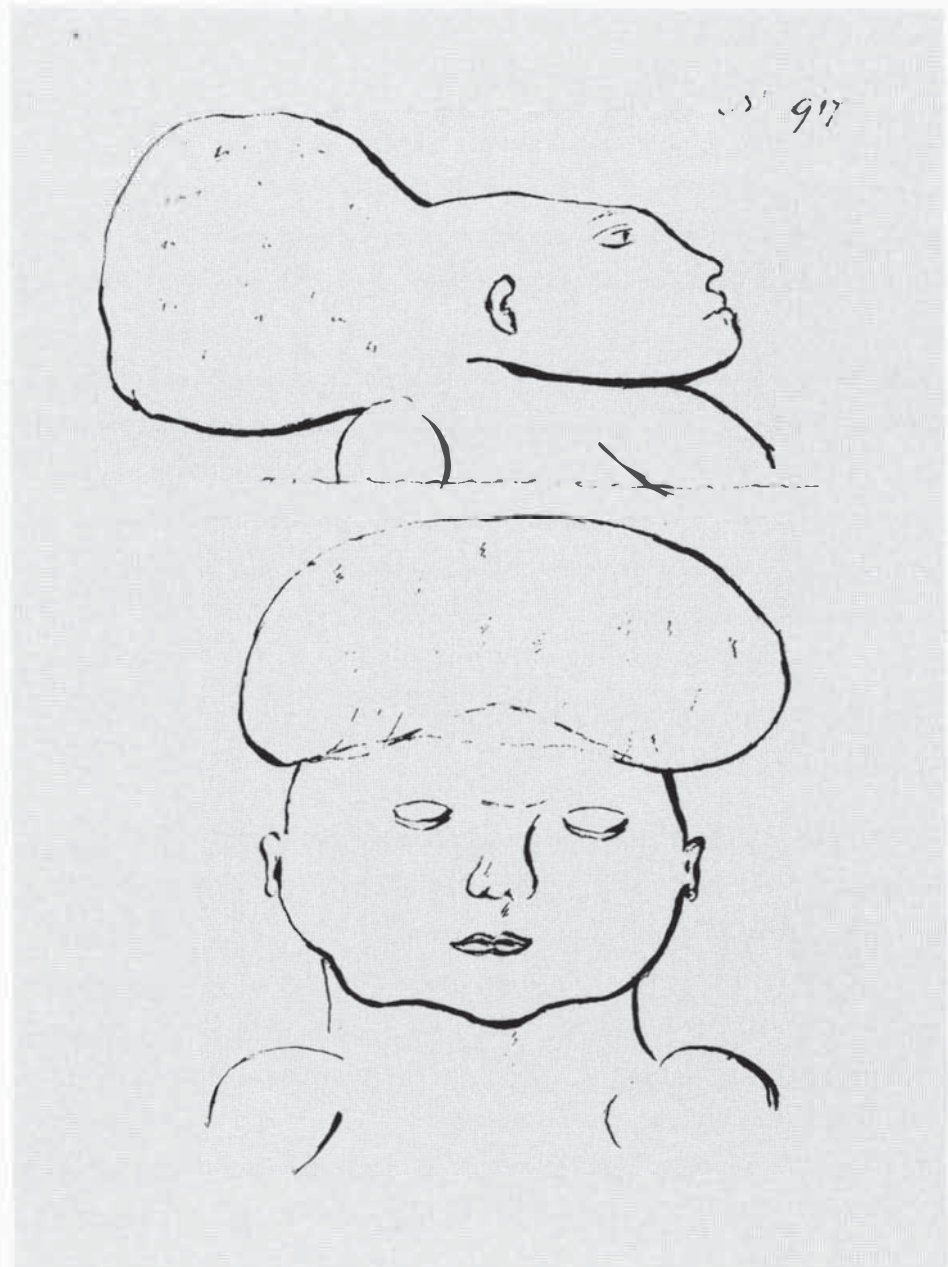
De tweede casus betreft een vrouw die Banga twee jaar eerder al eens door een zware bevalling heen had geholpen.

'Den 9 February [1817] de vrouw van Doekele Tjeerds Koster verlost van een zoon. De vrouw was lang voor de verlossing verschrikkelijk gekweld door hoesten, hetwelk voor niets wilde zwichten. Onder en na de verlossing was hetzelfde minder frequent. De verlossing voor zich ging zeer wel en gemakkelijk. De vrouw kreeg met de vijfde en zesde dag een weinig koorts welke overging in Febris Puerperalis, waaraan zij onder afwisselende gunstige en ongunstige wendingen den 22sten overleed. Verschrikkelijk was de razernij, waarin zij soms verviel, en welke met de hevigste woede, en algemeene kramp trekkingen van allerlei aart, soms langer als 24 uren, duurde. Zij verviel alsdan in een zachte sluimering, en scheen daarna, onbewust van het voorgevallene, tamelijk wel te zijn. Zeer opmerkelijk was het aanhoudend spuwen, en de duizendvoudige bewegingen der tong met groote snelheid volbragt.'

NOTITIES OVER DE THEORIE EN PRAKTIJK VAN DE VERLOSKUNDE

Behalve het journaal met verloskundige casuïstiek hield Banga nog een band bij met ruim 600 pagina's aantekeningen, bijeengebracht uit de verloskundige literatuur die hem onder ogen kwam. Het handschrift opent met een chronologische schets van de 'letterkundige geschiedenis der verloskunde' en bestrijkt vervolgens thematisch het gehele gebied der verloskunde, inclusief de 'toevallen welke hun grond in de zwangerheid hebben, de bezorging van de vrouw na de verlossing, de gebreken der zachte delen en de behandeling van het kind na de geboorte'. Ruime aandacht besteedde Banga aan de toen nog altijd brandende kwestie van de schaambeensvereniging (die hij nauwkeurig volgde tijdens de zwangerschappen van zijn eigen vrouw!) en van de schaambeensnede. Ook de nageboorte, die nog als een afzonderlijke geboorte werd opgevat en waarvoor men soms na de bevalling apart een vroedvrouw of vroedmeesters ontbood, krijgt in dit boek uitgebreide aandacht.

Bij de overigens zeldzame gelegenheden dat Banga betrokken was bij de geboorte van kinderen met aangeboren afwijkingen, kwam zijn oude liefde voor de teratologie natuurlijk weer boven, zoals blijkt uit de nauwkeurige beschrijving en meestal ook tekening van de 'monstra' die in het verloskundige journaal zijn te vinden. Uit deze beschrijvingen blijkt overigens duidelijk, dat het geloof in het 'verzien', waarover Banga reeds in zijn *Theses* had geschreven, nog altijd springlevend was.

Tekening casus 917, Verloskunde
Journaal.

'Den 3 Meij [1854]. Geroepen bij de vrouw van den bakker Hesling. Bij het onderslaan ontwaarde ik eene uitgebreide slappe blaas, veel te groot voor het scrotum (het liquor amnii was reeds voor mijne komst afgeloopen). De wanden van deze blaas schenen op het gevoel dik; in den omtrek waren geene vaste deelen des kinds voelbaar. Ik wist niet wat zich voordeed. Na eenige vlagen drong deze blaas in het bekken en vulde de schede. Ik gevoelde in de diepte kleine platte beenvlakten, en bij dieper indringen ter weerzijden de ooren, eene afgeronde beenwand, waarlangs ik tot de nek kwam.

Spoedig drong de geheele blaas naar buiten, de achterhoofdsrand onder de schaambeensboog, en het aangezicht over het perinaeum. Ik zag een geheel mismaakt hoofd. Het kind leefde, de mond werd geopend, en de lippen bewogen zich als zuigende op mijne vingers. Het kind ademhaalde kennelijk, en gaf drie of vier malen een hoorbaar geluid,

zoodat de vrouw en omstanders meenden, dat het kind werkelijk geboren was. De trunk volgde niet op eene zachte aantrekking. Ik bragt een vinger in de linker okselholte, en haalde dien arm over den borst naar buiten, waarop de trunk spoedig volgde.

Het kind, een meisje, was buitengewoon zwaar en welgevoed, scheen flauw, doch begon na ongeveer tien minuten te schreijen, of een schor schreijend geluid te geven, opende de oogen, en draaide eenigzins het hoofd. Uit den grond van den blaas ontlaste zich eenig bloed. Ik liet het kind in een luier wikkelen en op een kussen leggen. Van tijd tot tijd gaf het een zacht kreunend schor geluid, en opende nu en dan de oogjes. Het stierf den 4den [mei] na 18 uren geleefd te hebben. De vrouw verhaalde dat zij in het begin van December dus vier maanden zwanger, geweldig het voorhoofd had gestoten tegen een hoek van een toonbank, zoodat zij eenigen tijd geheel bedwelmd en bewusteloos geweest was. Behalven de misvorming van het hoofd was het kind welgeschapen.'

De ongelukkige bevalling van een 39-jarige primipara, waarbij moeder en kind beiden het leven lieten, en waarbij Banga zich uitermate ergerde over de 'te groote dienstijver' van zijn collega Bölger die de vrouw dagenlang met zijn verloskundige tangen had afgemat, was op 2 maart 1867 de laatste bevalling die Banga in zijn journaal noteerde. Voor de haast tachtigjarige vroedmeester moet het na deze ervaring genoeg zijn geweest.

EEN FRIESE KARAKTERISTIEK VAN JELLE BANGA

“ It is dúdlik, dat dokter Banga idel wie – hy seit sels, dar der earsuch wie – mar tagelyk wie er ek in from man, typysk de liberale rasionalist fan dy dagen, dy’t him noch alhiel oan de bibel en it âlde leauwe forboun fiede. Van Andel hat it oer syn plichtsbisef en ûnbaetsuchtigens en syn greate toarst nei witten. Dat hat der west. Mar Banga wie ek wetich. Syn bern bekleije har by Eekhoff, dat hja altiten lyts hâlden wurde en neat yn to bringen hawwe, ek al wienen hja al lang folwoexen. Ien fan de bern hat oan de drank west.

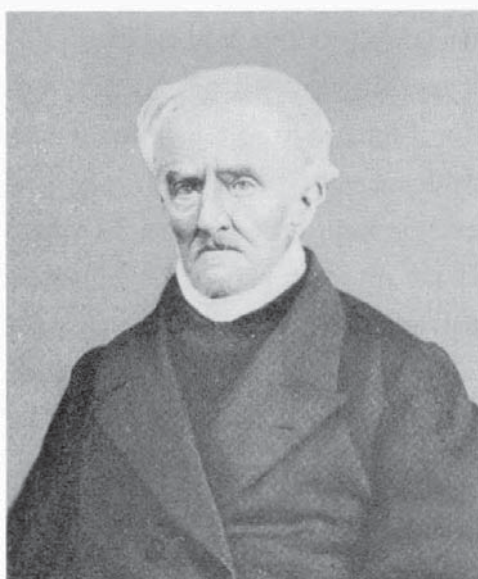
Fansels, goed en kwea sitte ticht byinoar. Banga hat sûnder mis in machtsfiguer west. Syn stêd hat ek meiholpen om him sa to meitsjen. Bûtendat liket it makliker om tsien bern mei gesach op to fieden as yn frijheit. It machtsstribjen fan Banga komt ek út yn syn sammeljen.

”

[KALMA, IN: *DIT WIENEN EK FRIEZEN* (1974) 36-37].

RUSTEND MEDICUS

Een zo rusteloos werkend man als Jelle Banga voor zijn laatste levensdecade aan te kondigen als 'rustend medicus' vereist zowel wat de datering als de typering betreft een kanttekening. Afgezien van de weinige periodes van gedwongen rust door ziekte, is er van rusten in het leven van Banga nooit sprake geweest. Tot enkele dagen vóór zijn dood kon men hem vinden in de boekkamer en bleef hij recepten afgeven aan ieder die hem om medische raad verzocht. Hooguit was er sprake van een afbouw van de medische praktijk, die in 1867 begon met het stoppen van zijn werk als vroedmeester en in 1870 werd gevolgd door de sluiting van zijn consultatieve praktijk. Kijkt men nauwkeuriger naar zijn werkpatroon, dan zou de dood van zijn vrouw in 1858

Portret van Jelle Banga op 81-jarige leeftijd. Foto 1868. Origineel in de portrettenverzameling van het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde te Amsterdam.

als keerpunt kunnen worden aangewezen. Geleidelijk werden nadien de maatschappelijke functies opgezegd en er werd meer tijd gemaakt voor het graven in de geschiedenis. Uit de veelzeggende woorden: '...voor mij is de gedaante der wereld voorbijgegaan. Alles ydelheid', die te vinden zijn in een brief van november 1861 aan zijn vriend Wopke Eekhoff (1809-1880), uitgever te Leeuwarden, kan men opmaken dat het niet alleen de afnemende fysieke kracht van Banga is geweest die hem tot een rustiger bestaan heeft gedwongen. Ook geestelijk had de leerschool van zijn doktersleven de nodige tol geëist.

JELLE BANGA ALS MEDISCH-HISTORICUS

Ondanks alle beslommeringen van een drukke praktijk en ondanks de verplichtingen die zijn openbare functies met zich brachten had Banga weliswaar kans gezien om te blijven noteren en notuleren, maar

tot een bewerking, uitwerking en synthese van de ontelbare notities kwam het almaar niet.

Voor zover het de bijzonderheden van de genees- en verloskundige praktijk betrof was een ordening boven het niveau van de casuïstiek of van afzonderlijke ziektebeelden kennelijk nooit de bedoeling geweest. Wat zijn historische aantekeningen betreft moet men echter aannemen dat Banga's aspiraties duidelijk verder gingen dan het louter verzamelen en administreren van hetgeen hem aan belangwekkend historisch materiaal onder ogen kwam.

Die belangstelling voor het verleden heeft zich bij Banga in de loop der jaren geleidelijk ontwikkeld en versterkt. Zelf maakt hij ergens de opmerking dat hij de bestudering van de oudere medische werken direct na zijn studie begonnen was uit teleurstelling over hetgeen de modernere literatuur hem aan praktische kennis had aangereikt. Al lezende raakte Banga meer en meer overtuigd dat de exploratie van de schatkamer van het medische verleden meer verlangde dan het losweg noteren van hetgeen nuttig en leerzaam leek.

Die gedachte kreeg een krachtige impuls toen het Genootschap tot bevordering der Genees- en Heelkunde te Amsterdam in 1859 een medaille uitloofde voor 'eene geschiedenis der geneeskunde in haren geheelen omvang in Nederland en van hare beoefenaars, van de stichting der Leidsche Hoogeschool af tot aan den dood van Boerhaave'. Blijkbaar verlangde het Genootschap een vervolg op de prijsvraag uit 1845, waarin men 'Eene Geschiedenis der Genees- en Heelkunde in Nederland, van de vroegste tijden tot aan den dood van Mathias van Geuns en Andreas Bonn' had gevraagd, en die in 1847 gedeeltelijk was beantwoord door de Brielse genees-, heel- en vroedmeester Willem Ernst Ludeking (1805-1882).

Later, in het voorwoord van zijn *Geschiedenis*, bekende Banga dat hem toen de lust was bekropen 'eene poging te wagen'. Maar al snel was hem de moed ontzonken 'bij het zien hoeveel ontbrak, hoeveel onvolledig was. Een drukke praktijk, vele huiselijke en andere vreemdsoortige beslommeringen waren onoverkomelijke beletselen en zwarigheden'. Maar, zo voegde hij er dadelijk aan toe, 'de lust en gewoonte om bij het lezen aan te teekenen, bleef echter levendig'.

Banga's belangstelling voor de geschiedenis der geneeskunde was niet alleen een direct gevolg van de teleurstelling over de geneeskundige inzichten van zijn tijdgenoten. In zijn rede 'over den wederkeerigen

invloed van de gezondheid des ligchaams en der ziel' die hij in 1818 voor de Franeker afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft gehouden, ontvouwde Banga voor zijn gehoor een visie op geschiedenis die duidelijk stoelde op de idee van de Verlichting dat de ontwikkeling van de mensheid een opwaartse lijn volgde, en die onmiskenbaar beïnvloed was door de romantische visie van de natuurfilosofische school, waarin de filosofische beschouwing van Natuur en Geest gekoppeld werd aan de fysiologische samenhang tussen irritabiliteit en sensibiliteit.

'De Geschiedenis der Geneeskunde ... leert [wat] de ruwe mensch in den staat der kindheid van het mensdom, inzonderheid vermogt en nog vermag door lichamelijke, dierlijke, als louter werktuigelijke kracht en sterk werkende zinnelijke aandoenlijkheid en verbeelding, ... [en] hoe eindelijk door de steeds voortgaande beschaving van den geest de lichamelijke aandoenlijkheid, vatbaarheid voor uitwendige indrukken, vermeerderde, nog grootere dierlijke zwakte ontstond, wier nadeel voor den mensch in zijnen meer gevorderden en als mannelijken staat door de versterking van den geest, bij geregelde aanwending van deszelfs vermogens, rijkelijk werd vergoed. ... Zij leert daarentegen ook, hoe door beschaving en veredeling van den geest vele dezer ongelukkige omstandigheden en derzelve gevolgen kunnen worden verminderd, beter gewijzigd en voor de lichamelijke gezondheid minder gevaarlijk gemaakt; ja hoe men met inspanning van krachten en door eene deugdzame pligtbetrachting gegronde hoop heeft voor het tegenwoordige de natuurlijke kinderziekte en mogelijk in volgende tijden ook andere verwoestende ziekten voor altijd uit ons midden te verbannen.'

Nog belangrijker was de waarde van de geschiedschrijving als methode ter ontrafeling van de geheimen rond de herkomst en verspreiding van besmettelijke ziekten. Jelle Banga mag men als een typische representant van de historisch-epidemiografische school beschouwen die rond het midden van de 19de eeuw een hoogtepunt zou bereiken met de publikaties van Heinrich Haeser (1811-1884) en August Hirsch (1817-1894). In Nederland was het de Amsterdamse gathuismedicus Henricus Franciscus Thijssen (1787-1830) die met zijn *Geschiedkundige beschouwing der ziekten in de Nederlanden in verband met de gesteldheid des lands en de leefwijze der inwoners* (1824) de betekenis van de historische pathologie onder de aandacht bracht. Ook Banga's collega te Sneek, Sicco Jans Galama (1800-1858) die in mee opzichten de evenknie van Banga blijkt te zijn geweest, behoorde rond het midden van de 19de eeuw tot de pleitbezorgers van de onderhavige school.

Tussen de nagelaten papieren van Banga bevindt zich een enorme stapel folio's, waarop keurig per jaar in chronologische volgorde bijzonderheden genoteerd staan over alle epidemieën die Banga in de historische of recentere literatuur was tegengekomen of die hij wist uit eigen waarneming. Deze reeks begint bij de pestepidemie in Athene anno 429 vóór Christus en loopt bijna ononderbroken door tot 1807. Dan begint een nieuwe serie die telkens wordt geopend met de eerder genoemde aantekeningen over het weer in Franeker; deze reeks loopt tot 1860. Dat het nooit tot een afronding is gekomen is zeker niet alleen te wijten aan de neerslachtige stemming waarin hij na 1858 was geraakt. De directe oorzaak zou kunnen zijn, dat Banga de lust om deze vele duizenden aantekeningen te ordenen is vergaan, toen hij in 1860 het tweedelige *Handbuch der Historisch-Geographischen Pathologie* in handen kreeg, waarin door August Hirsch zo'n 15.000 historische berichten over epidemische ziekten bijeen waren gebracht!

De keuze voor verdere bewerking viel uiteindelijk toch op de biografische notities. Het boek van Ludeking, dat in 1847 was verschenen onder de titel *Levensberigten en lettervrugten van Nederlandsche geneeskundigen. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Geneeskunde in Nederland* was onvoltooid gebleven, omdat het vervolg op het eerste deel, lopend 'Van de vroegste tijden tot op de stichting der Leidsche Hoogeschool' nimmer de drukpers had gehaald. Andere biografische overzichten konden bij Banga de toets der kritiek niet doorstaan. De Leeuwarder scheepschirurgijn Roelof Roukema (1669-1743), die in 1706 een *Naamboek der beroemde genees- en heelmeeesters* had uitgegeven, werd bijvoorbeeld door Banga afgedaan als 'een man, die zeker wel iets gelezen had en zich daarop veel liet voorstaan, doch die met de hooghartigheid en onbeschaafdheid van een ruw zeeman zijne partij op de grofste wijze trachtte ten toon te stellen.'

Eind jaren zestig zette de ruim tachtigjarige Banga zich achter de schrijftafel met het doel 'een geleidelijk overzicht van de voornaamste ons bekend geworden schrijvers mede te deelen, met eenig terugzigt op den maatschappelijken, staatkundigen en godsdienstigen toestand gedurende het tijdvak, waarin zij leefden'. Die 'terugzigt' zou zijn boek ook moeten onderscheiden van het veelgeprezen vijfdeelige handboek *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde* (1792-1803) van Kurt Sprengel (1766-1833), die volgens Banga 'in zijn anders uitmuntend en geleerd werk meermalen den tijd en de omstandigheden,

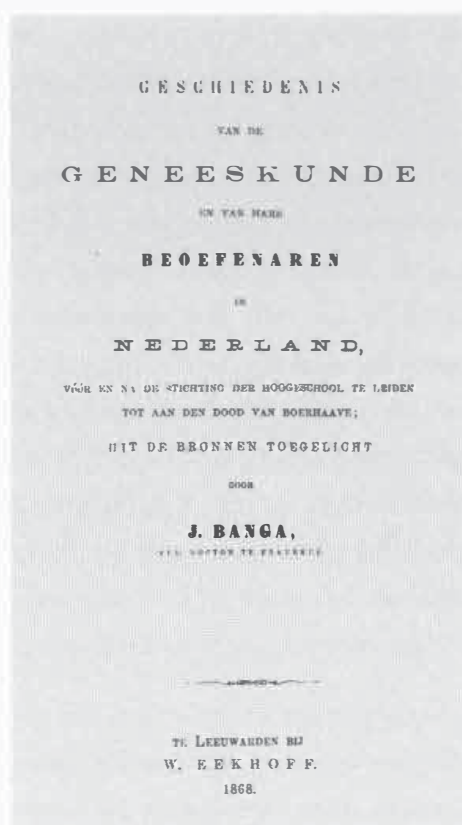
waarin de geneeskundigen leefden, uit het oog verliest, en ze naar de eerste opvatting en naar eigene meer gelouterde kennis te voorbarig veroordeelt'. Uit Banga's boek zou men daarentegen kunnen leren 'hoe allen gezamenlijk hebben getracht mede te werken tot ontwikkeling en uitbreiding van gezond, onbevooroordeeld menschenverstand en om de waarheid, die ons wezenlijk nuttig is, te naderen.'

Veelvuldig citerend uit de oorspronkelijke werken voor zover die onder zijn bereik waren, volgde Banga in de geschiedenis

van de geneeskunde het spoor van bekende en minder bekende medici. Een aantal van hen kregen dankzij Banga's studie eindelijk de waardering die zij verdienden. Zo vroeg hij aandacht voor de rol van de Zierikzeese medicus Levinus Lemnius (1505-1568) in de ontwikkeling van de verloskunde.

'Zijne verloskundige denkbeelden overtreffen in vele opzichten alles wat vroeger geboekt was, en waaromtrent men nauwelijks bij vele lateren een goed denkbeeld aantreft. De verloskunde was en bleef geheel in handen van meest onkundige, eigenzinnige, ongeduldige vroedvrouwen, of van even onkundige barbaarsche heelmeeesters. Gelukkig, dat der laatsten domme verwaandheid, wanneer de altijd bewonderenswaardige goede schikking der natuur bij de geboorte niet door zotte bijgeloovigheid, halsstarrigheid of eigenwijze kunsthulp werd gestoord, zoo zelden te pas kwam, en dan niet om met geduld, met ware humaniteit te hulp te komen, maar om vrouw en kind te vermoorden.'

Ook in de levensschetsen van Frederik Ruysch (1638-1731), Cornelis van Solingen (1641-1687) en Johan van Hoorn (1662-1724) besteedde Banga ruime aandacht aan hun werk als verloskundige, 'waartoe de groote onkunde der vroedvrouwen en de ruwe behandeling der heelmeeesters, vooral bij het verlossen van doode kinders, vast aanleiding gaven'. Uiteraard ontbreekt in deze reeks ook de naam van Hendrik

Titelpagina van het biografisch overzicht van de geschiedenis van de geneeskunde in Nederland gedurende de periode 1575 tot 1738, geschreven door Jelle Banga en gepubliceerd in 1868.

van Deventer (1651-1724) niet, die Banga beschouwde als ‘een stout, op zich zelve vertrouwend heel- en vroedmeester, die in dat opzigt vrij naauwkeurig onderzoek deed.’ Van de overige medici uit de 18de eeuw leverde Banga een eerste en zeer verdienstelijke biografie van de Amsterdamse heelmeester Abraham Titsingh (1684-1776). Ook diens Leidse collega Jacobus Denys (1681-1741), wiens leerboek verloskunde door Banga voor zijn vroedmeestersexamen was gebruikt, bleef niet onvermeld. Ruim vijftig pagina’s wijdde Banga aan het leven en werk van de Delftse medicus Pieter van Foreest (1522-1597), inclusief een uitvoerig excerpt van diens beschrijving van ‘de koorts-epidemiën en andere meer of min algemeene, uit den aard of het luchtsgestel van ons land of de leefwijze voortkomende of daardoor gewijzigde ziekten, van het jaar 1551 tot 1580’. Aan het einde van dit hoofdstuk gunt Banga ons weer even een blik op zijn historiografische opvattingen.

‘Met opzigt tot de namen zal men veel veranderd vinden. De heerschende smaak heeft alles gemoderniseerd naar dagelijks opkomende, doch ook spoedig weder verdwijnende theorieën. Nieuwe terminologi[e]ën, nieuwe geneesmiddelen hebben elkander verdrongen en zijn weder reeds vergeten. Doch wat het wezen der zaak, het eigenaardige der ziekten, aangaat, met verwondering zal men eene verbazende overeenkomst aantreffen. De menschen van toen waren van dezelfde beweging als van heden.’

Met bijna zeventig pagina’s tekst spant de biografie van Herman Boerhaave (1668-1738) in Banga’s werk de kroon. Als overtuigd Hippocraat kon Banga zijn bewondering voor het werk van Boerhaave niet krachtig genoeg uitdrukken.

‘Zijne inzigten in de ware uitoefening der kunst, dat ze eene opregte en getrouwe dienaar der natuur moet zijn, zal ze der menscheid weldadige vruchten aanbrengen, moge vernederend schijnen voor de hoogmoedige zelfzucht, en daarom in schijnbaar hoog verlichte tijden veracht, ja bespot zijn, deze tijden zijn, zonder eenige wezenlijke vruchten, met schande voorbijgegaan. En alle bezadigde, redelijk denkende mannen erkennen steeds meer en meer, ofschoon stilzwijgende, de verdiensten van den braven Boerhaave, dat hij de geneeskunstuioefening uit de duistere nevelen der verwaande stelselzucht heeft teruggebracht tot eene getrouwe onbevooroordeelde waarneming der verschijnselen, die zich bij afwijkende wijzigingen der levensverrigtingen vertoonen.’

Het omvangrijke manuscript werd in 1868 door uitgeverij Eekhoff keurig verzorgd in twee delen op de markt gebracht. Aan het front der recensenten bleef het lange tijd stil, maar het bleek een stilte voor de storm. Begin 1870 kwam het *Nederlandsch Tijdschrift voor Genees-*

kunde met een uitgebreide reactie, geschreven door niemand minder dan Abraham Hartog Israëls (1822-1883). Deze historisch-epidemiograaf, lector encyclopedie, hodegetiek (wegwijzing voor methodische studie), hygiëne en geschiedenis der geneeskunde aan het atheneum van Amsterdam, en bibliothecaris van de Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, opende met de vleiende karakteristiek, dat het voorliggende boek 'vloeiend en onderhoudend [was] geschreven..., hier en daar zelfs in een voortreffelijken stijl, in waarlijk heerlijk proza'. Maar daarna brandde de kritiek los, acht pagina's lang: Banga had zeer tot zijn nadeel geen gebruik gemaakt van de historische collectie van de Maatschappij, de Zuid-Nederlanders had hij ten onrechte verwaarloosd, en bijna nergens had Banga gewag gemaakt 'van de voortbrengselen van hen, die in onzen tijd bijdragen leverden tot de Geschiedenis der Geneeskunde in Nederland'. Vooral dat laatste werd Banga heftig verweten. 'Die zelfgenoegzaamheid heeft den schrijver hier en daar zeer gebrekkig doen blijven. ...Daardoor bezit het werk gappingen en wemelt het van onnaauwkeurigheden, die zoo gemakkelijk te vermijden geweest waren.'

Het moet voor Banga een pijnlijke ervaring zijn geweest, vooral ook omdat Israëls de kern van zijn kritiek illustreerde met een lang citaat uit een brief van Jan Jans Kiestra (1814-1891), een heelmeester uit het Friese Ee en auteur van een artikel over Hendrik van Deventer dat Banga nu juist wel, eigenlijk bij uitzondering, had gebruikt. Als lid van de Provinciale Commissie had Banga deze Kiestra goed gekend, en zeker niet alleen in de goede zin, om welke reden hij voorzichtig met de beweringen van deze Van Deventer-expert was omgegaan. Via Israëls kwam de revanche hard aan. Eenzelfde onbillijkheid stak er in het oordeel van Israëls over het gebruik van de boekerij en de publikaties van de Maatschappij, omdat hij natuurlijk wel wist dat Banga geen bemoeienis wilde hebben met het landelijk collectief van geneeskundigen en zelfs geen abonnement had genomen op het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* dat toen tevens fungeerde als orgaan van de Maatschappij. Aan Eekhoff schreef Banga in die dagen dat Israëls hem had aangevallen op de bibliografie van de Nederlandse geneeskunde, terwijl hijzelf juist de biografie tot uitgangspunt genomen had.

Na de publikatie van de *Geschiedenis van de vroegere Geneeskunde* schijnt Banga zich een nieuwe taak te hebben gesteld in het schrijven van een boek over de geschiedenis van de voormalige hogeschool en

het atheneum. Dit 'project' was onderdeel van een groter programma, dat vooral door de stimulans van het Friesch Genootschap ter beoefening der Friesche Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, waarvan Banga dadelijk na de oprichting in 1827 lid was geworden, duidelijker vormen had aangenomen. Tot dit programma van onderzoek behoorden een studie over de geschiedenis van Franeker, een biografie over Anna Maria van Schurman, een geschiedenis van de geneeskunde (of geneeskundigen) in Friesland, en last-but-not-least de geschiedenis van het hoger onderwijs te Franeker. Over al deze onderwerpen sprokkelde Banga met taaie vlijt uit de meest uiteenlopende bronnen zijn notities bij elkaar. Maar ook hier kwam het door allerlei oorzaken niet tot afronding. Het boek over Franeker bleef in statu nascendi. Bij het biografisch werk over Anna Maria van Schurman werd Banga de pas afgesneden door de veelschrijver-dominee Gilles D.J. Schotel (1807-1892) die in 1853 zijn boek over het Utrechtse wonder van geleerdheid publiceerde, nadat hij overigens dankbaar van Banga's informatie gebruik had gemaakt. Ook het biografisch lexicon van Friese medici bleef als torso op de plank.

Tenslotte liep het met zijn boek over de hogeschool en het atheneum ook al mis. Het was Banga's bedoeling deze studie te laten aansluiten op de publikatie van Emo Lucius Vriemoet (1699-1760) *Athenae Frisiacae* (1763). Eigenhandig werkte Banga zich door de talloze documenten die hij in het archief van de voormalige hogeschool en van het atheneum aantrof en door de documenten die ten stadhuize werden bewaard en vormde hij een lijvig dossier biografisch geordende notities, compleet met een verzameling autografen en portretten. Banga moet verrast hebben opgekeken toen hij in 1865 van zijn vriend Eekhoff het verzoek kreeg om een zekere Willem B.S. Boeles (1832-1902), die zojuist een biografisch werk over de Groningse universiteit had voltooid, te helpen met de voorbereiding van een boek over de Franeker hogeschool en het atheneum. Nogal argeloos stuurde Banga zijn dossier naar Eekhoff, waarna hij lange tijd niets meer hoorde. Na tal van verzoeken om toch te laten weten wat er met het dossier was gebeurd, kreeg Banga pas zeven jaar later, nadat hij had gedreigd met een gerechtelijke procedure, zijn documenten terug. De uiteindelijke verschijning van Boeles' boek heeft Banga juist niet meer meegemaakt, en vermoedelijk is dat maar goed geweest ook. Wie nu de beide teksten vergelijkt moet vaststellen dat Boeles vooral in het gedeelte over het atheneum wel erg ruim van Banga's aantekeningen gebruik heeft gemaakt, in

Reeds in het vijf en tachtigste levensjaar, na drie en zestig jaren **de geneeskunde te hebben uitgeoefend**, meen ik thans van die dagelijksche uitoefening mij te mogen onthouden, en wordt het verlangd, alleen tot consulten aan huis te bepalen.

Hartelijke Dankerkentenis aan alle Stadgenooten voor het zoo langen tijd mij geschonken vertrouwen.

Gods vaderlijke liefde zij en blijve met allen.

Franeker,
18 Nov. 1870.

J. BANGA.

Annonce in de Franeker

Courant van 20 november 1870

met bericht van het 'emeritaat'

van Dr. Jelle Banga.

ieder geval meer dan Banga na de affaire van 1872 zou hebben toegestaan! Onduidelijk blijft wat er tenslotte met het album studiosorum van de Franeker school is gebeurd, dat Banga in april 1866 aan Eekhoff stuurde, nadat hij het afschrift van het oudste register met ruim 8000 inschrijvingen dat hij zijn zoon Tjeerd had laten overschrijven met opoffering van wekenlange moeizame arbeid had gecorrigeerd. Via Eekhoff belandde dit afschrift waarschijnlijk bij Boeles die daarna het plan opvatte tot de uitgave van het album, maar dit plan niet heeft gerealiseerd.

LAATSTE LEVENSJAREN

Kort na zijn vijfentachtigste verjaardag besloot Banga de praktijk buitenshuis te beëindigen. Via de *Franeker Courant* van 20 november 1870 werden zijn patiënten van die beslissing op de hoogte gesteld en werd de uitgebreide patiëntenkring bedankt. 'Na drie en zestig jaren de geneeskunde te hebben uitgeoefend, meen ik thans van die dagelijksche uitoefening mij te mogen onthouden, en wordt het verlangd, alleen tot consulten aan huis te bepalen. Hartelijke dankerkentenis aan alle Stadgenooten voor het zoo langen tijd mij geschonken vertrouwen. Gods vaderlijke liefde zij en blijve met allen.'

Na deze beslissing neemt in Banga's journaal het aantal notities over de medische praktijk snel in aantal af. Daarentegen worden de aantekeningen over Banga's eigen gezondheid en ziekten talrijker. Naar eigen zeggen was Banga als tachtigjarige over het geheel genomen nog 'vrij gezond, altijd met lust en ijver werkzaam, lezende en schrijvende'.

BANGA OVER ZIJN OORAANDOENING

Ik herinner mij niet eenige uitvoerige pijnlijke aandoening in de ooren gehad te hebben, later wel eenige jeukte. Nu en dan ontlast[t]e zich dik oorsmeer, later eene dunne witte stoffe. Toen ik op een ouderdom van ruim vijftig jaren meer kennelijk hardhoorig werd, was vooral het linker oor meest droog. Soms meende ik wel in dat oor zekere drukking te gevoelen, die door het inbrengen van den kleinen vinger verwijderd werden, hetwelk een krakend geluid veroorzaakte, en eenige beterschap scheen aan te brengen. [...]

In meer gevorderde leeftijd verbeeld[d]e ik mij eenige drukking en volheid in het hoofd te ontwaren zoo in het voorhoofd als meeste in het achterhoofd, zoodat ik vreesde achter over te zullen vallen, en aan apoplexie deed denken. [...]

In de omgeving was het mij lastig, door niet goed te hooren en kwalijk het gesprokene te verstaan, werd ik meer en meer onverschillig, teruggetrokken, het kon mij niet schelen. Het geheugen der dagelijksche dingen werd zwakker. Ik wilde niet opnieuw vragen, wanneer ik het gesprokene kwalijk begreep, ofschoon eigenlijk nieuwsgierig.

Velerlei dingen heb ik beproefd, inspuitingen in het oor, dotje met moschus, allerlei gehoorinstrumenten ontboden, doch zonder wezenlijke hulp. Het regter oor hielp mij nog altijd iets, maar gelukkig.

Zeer dikwijls was ik verkouden (bronchitis, die tot het chronische overging), vooral in het voorjaar en tegen den herfst. Hierdoor werd de vroeger heldere en krachtige spraak dof, onderdrukt, zoodat ik mijne stem niet duidelijk hoorde. [...]

Na mijne ongesteldheid in den winter van 1871 werden vele dezer teekenen veel erger. Mijn vader was jaren lang zeer hardhoorig, erg doof in zijn lateren leeftijd. In zijne vroegere jaren hoorde hij goed. Hij had zich laten inspuiten, daarna werd het spoedig minder. Mijn zoon Klaas werd hardhoorig op middenbare leeftijd. Mijne zuster in gevorderde jaren. Bij de overige kinders was het gehoor goed.

[BANGA, JOURNAAL, FOL. 1166-1168].

Maar de bezwaren van de ouderdom bleven de oude dokter toch niet geheel bespaard.

De meeste last ondervond Banga van de vermindering van zijn gehoor, een kwaal die zich al rond 1860 had geopenbaard. Zijn gehoor was, vooral aan het linkeroor, geleidelijk 'stomper geworden, gepaard met eenige suizing, en ook wel eens met eene geringe duizeligheid in het voorhoofd ... Wanneer ik in de hoogte zag, vooral bij spoedige achterwaartsche buiging of zijdelijke omdraaijing van het hoofd ontstond de duizeligheid met eenige vrees van te zullen vallen.'

Op 7 december 1871 kreeg Banga een lichte beroerte, waarvan de gevolgen hem gedurende zijn laatste levensjaren grote beperkingen zouden opleggen. Zijn gedetailleerde relaas in het journaal illustreert op bijzondere wijze Banga's scherpe waarnemingsvermogen en geoefende klinische blik. Aan het einde van een drukke dag had hij een sterke aandrang tot urineren bemerkt, waarom hij enkele malen door de ijzige koude naar het secreet buitenshuis was gegaan. Direct daarna wilde hij gaan slapen.

'Naar bed zullende gaan wilde [ik] eerst de gewigten van mijn kamerklokje ophalen, rigte de hand omhoog, doch kreeg plotselijk een pijnlijke steek in de lenden en linker liesch streek, viel links over op den grond en kon zonder vreemde hulp niet opstaan. Ik scheen iets bedwelmd, daar ik mij alles niet tot in bijzonderheden kon herinneren. Spoedig geholpen konde ik niet op de beenen staan, werd op een stoel geholpen en kwam met moeite te bed.'

De volgende ochtend kon hij niet opstaan. 'Het been was als verlamd, de m[usculi] glutei waren gevoelig, in den omtrek van den tuber ischii bij drukking een dof pijnlijk gevoel, de [musculi] graciles aan de binnen zijde sterk gespannen, vooral de pees van het os pubis als eene harde koord.' Hoewel de symptomen langzaam verminderden, bleef Banga nadien moeilijk ter been en hulpbehoevend, hetgeen hij als een ernstige handicap ervoer. Pas na tien weken kon hij zich weer enigszins door het huis verplaatsen; begin mei, een half jaar na het gebeurde, kwam hij voor het eerst weer op straat. Diezelfde dag noteerde hij dat hij grotendeels hersteld was, 'behalve eenige traagheid en onwisheid in het gaan, ofschoon vroeger voor mijne jaren bijzonder vlug'. Vooral het feit dat hij weer zonder vermoeidheid op zijn 'boekkamer' kon komen, werd toen dankbaar genoteerd.

Toch moest hij in de zomer van 1872 vaststellen, dat zijn vroegere krachten nog niet waren hersteld. 'De gang bleef steeds iets moeilijk, vooral gevoelde ik steeds eenige ligte pijnlijkeid in de lenden, het

scheen of het linker been iets opgekrompen was, en bij het gaan zwaarder op den grond viel. Hierdoor zweet[t]e ik spoedig, en inzonderheid in deze warme dagen en bij nacht, zoodat ik mij in kleeding en deksel eenigzins verligte.’

Eind januari 1873 kwam dezelfde kwaal overwacht in alle hevigheid terug.

‘Na een gewone avondboterham ging ik gerust naar bed, doch kon niet zoo spoedig als gewoonlijk in slaap komen. Na verloop van ongeveer een half uur ontwaarde ik eene onaangename koude met krampachtige rillingen en schuddingen in het linker been vanaf den voet tot de dije, die spoedig toenamen, zich uitstreken door de heup, ruggezijde, naar den schouder top, iets over de voorzijde van de borst, den geheelen arm langs den hals en wang rondom den mond, zoodat de lippen mij stijf voor kwamen, alles aan de linker zijde. Bij aanraking was de huid koel koud, droog, zonder pijn. Deze koude duurde vast onafgebroken meer dan drie uren, en belette alle slaap, doch buiten de kramptrekkingen kon ik stil liggen. Toen bemerkte ik eenige toenemende bedwarmte, viel in een ongedurigen onrustigen slaap, ontwaakte zeer vermoeid zonder eenigen hoofdpijn of uitwaseming. Tot in den avond te bed gebleven, halfsluimerende, werd ik geholpen op te staan, en kon op het linker been niet staan zonder te vallen. Spoedig weder naar bed. De pols was zeer klein en snel (calor), doch zonder koortshitte.’

Een bijkomende koorts, die Banga voor een ‘tertiana’ hield, maakte de aandoening nog vervelender.

‘Ik kon den neus niet snuiten, naauwelijks den courant inzien, [had] ‘s avonds vroegtijdig koorts, en naar bed. Ik verbeeld[d]e mij een groot boek voor mij te hebben, te lezen; [had] verwarde idee[ë]n over alles van vroegeren en lateren tijd, maakte opstellen, mijmerde over mijne ziekte. De pols was in den avond zeer klein, ingetrokken, aan de linkerhand naauwkeurig voelbaar; meer zwaarte in het hoofd.’

Eind februari was de toestand zover verbeterd, dat Banga zonder morfine kon slapen, en ‘s morgens een paar uur kon opzitten om de krant te lezen, de *Nederlandsche Illustratie* door te bladeren en prenten te bekijken.

‘Langzaam gevoelde ik mij beterende, begon lust aan eenige bezigheid te krijgen als ik op den stoel zat, zoodat ik dan meende geheel hersteld te zijn. Bij alle lichaamsbewegingen bleef ik echter zeer gebrekkig, en hulpbehoevende om iets te willen krijgen, zelfs als ik eene pijp wilde stoppen of aansteken. Zoo verliep deze maand [februari 1873, v.L.]. Ik was tevreden; mijne toegenomene doofheid was zeer hinderlijk in het huisselijk verkeer, doch ik kon weder lezen, schrijven, boeken nazien, en eenige aantekeningen in order brengen.’

Tijdens de periode van zijn ziekte, die tot juli 1873 duurde, probeerde Banga telkens weer tot een diagnose van de kwaal te komen. Een hersenaandoening sloot hij uit, omdat lezen, 'zelfs uren lang', hem niet hinderde. Zijn gedachten gingen uit naar 'eene kneusing, intrekking of verstuiking der spieren en zenuwen in den omtrek der linker heup (distoria)..., waartoe vroeger het langdurig zitten in de vensterbank, waarbij zeker wel eens tocht door glazen of ramen plaats had, aanleiding gegeven kan hebben'. In de zomer van 1873 meende Banga zijn 'zeer onaangename ziekelijke aandoening' te kunnen diagnostiseren als een 'neuralgia spinalis, veroorzaakt door den vroegeren val op de linkerheup. De nervus ischiadicus – zo dacht mij – moest gedrukt geworden zijn tegen den tubes ischii, om daar de bijzondere blijvende pijn in de uitstrekkinge spieren van de linkerheup, die zich consensueel verbreid[d]e door de liesch, den omtrek van de knie en door het been tot aan den voet, langs den ruggraad tot den schouder.' Dat deze theorie hem niet geheel bevredigde, valt op te maken uit de notities die later volgden en die ontleend waren aan moderne auteurs. In dat verband verwees Banga onder meer naar Rudolph Virchows (1821-1902) bekende *Handbuch der speziellen Pathologie und Therapie*, en met name naar de theorie van Julius Vogel (1814-1880) over de hyperemie van het 'neurilem' [schede van Schwann] bij rheumatismus muscularis. Maar Banga zou Banga niet zijn geweest, wanneer hij daarbij niet de kanttekening maakte, dat dergelijke moderne en fraaie theorieën van weinig nut waren voor de praktijk. 'De geneeswijze is zeer gematigd voorzigtig. Er worden wel vele goede wenken en raadgevingen gegeven, doch daarmee is ook alles gedaan ...'

Over de medische praktijk in deze jaren horen we in het jaarnet niet veel. In het bewaard gebleven gedeelte van de periode tussen 1870 en 1873 zijn het vooral familieleden die van de medische expertise van Jelle Banga wilden profiteren. Tot die reeks behoren onder anderen zijn schoonzuster ('ruim 87 jaar oud, groot van gestel, had vooral bijzonder lange dymbenen, zwak, kleingeestig en bekrompen van verstand, bevreesd voor allerlei kleine lichamelijke aandoeningen, moeder van zes kinderen, ...') die aan een febris tertiana overleed, zijn zuster Elisabeth die door een alledaagse koorts was bevangen, zijn dochter Johanna die nog altijd te Franeker woonde, en zijn kleinkinderen, met name Leonard die herhaaldelijk bij zijn grootvader in huis was wegens ziekelijkheid. Tot de niet-familieleden behoorden nogal wat

teur der Normaalschool te Franeker.
Franeker, WED. B. VAN BRUGGEN.
7 April 1877.

Heden overleed onze geliefde Vader Dr. JELLE BANGA, in den ouderdom van 90 jaren en bijna 8 maanden.

Franeker,
13 April 1877.

Uit aller naam,
Mr. K. BANGA.

Mr. G. SCHOT, Notaris te Franeker, zal op Maandag den 23 April 1877, des voormiddags om 10 uur, ten huize van den Heer J. RADSMA te Franeker,

Overlijdensbericht van Jelle
Banga in de Franeker Courant
van 15 april 1877.

kinderen, een patiënt die na een overmatige dosis Holloway-pillen een gevaarlijke diarree had gekregen, een jonge vrouw die jaarlijks een kind kreeg en ze allemaal zo lang zoogde 'tot zij geheel verzwakte', een 'ijverig welgesteld koemelker' met een neurologische kwaal, en een jonge weduwe, 'mager, in behoeftige omstandigheden verkeerende, die dagelijks om haar brood op straat moest' en over 'grootte zwakte, en onvermogen' klaagde. Hoewel het journaal in 1873 abrupt stopt, is Banga tot enkele dagen voor zijn dood doorgegaan met op deze wijze aan huis te praktizeren.

In de namiddag van 13 april 1877 overleed Jelle Banga, 90 jaar en bijna 8 maanden oud. In de plaatselijke courant werd hij een dag later herdacht als de onvermoeibare medicus, 'dag en nacht gereed om hulp te verleen, waar die van hem gevraagd werd', maar ook als de geleerde die 'zijne eigendommelijkheden' had. 'Hij was tot het laatst van zijn leven een voorbeeld van eenen krachtigen man met eenen vasten, men zou bijna kunnen zeggen onbuigzamen wil, die zijn geheele leven gewijd had aan het doel om het geluk van anderen naar zijn beste weten te bevorderen.' In de medische pers bleef de reactie op zijn dood slechts beperkt tot enkele regels in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* van de hand van de geneeskundig inspecteur van de Noordelijke provincies, Levi Ali Cohen (1817-1889).

Banga werd begraven op de begraafplaats aan de Harlingerweg, in het graf van zijn vrouw en naast de graven van zijn kinderen. Nog onkundig van de schriftelijke nalatenschap van Jelle Banga, liet de familie op zijn grafsteen de woorden beitelen: 'Zijn leven was werken en denken en leeren'. Ruim een eeuw later zou daar ongetwijfeld aan kunnen worden toegevoegd: '... en noteren en notuleren'.

BANGA'S NALATENSCHAP

Enkele maanden na de dood van Banga kondigde de Leeuwarder boekverkoper Swarts de veiling aan van een 'verzameling net geconditioneerde boeken over natuurwetenschap, geschiedenis en letterkunde, uitmakende de bibliotheek nagelaten door wijlen den Weledelgeboren Heer Dr. J. Banga, Medicinae Doctor te Franeker'. Slechts een select groepje intimi dat eerder tot het heiligdom van Banga's 'boekkamer' was toegelaten zal hebben geweten welke schat aan boeken in het doktershuis aan de Voorstraat te vinden was. Voor wie het nog niet wist was de gedrukte catalogus een openbaring: onder 1193 nummers werden ruim twee duizend boektitels opgesomd, meestal bestaande uit meerdere banden en nog afgezien van de vele pakketten met dissertaties, brochures en andere vlugschriften. Met veronachtzaming van de indeling die de boekverkoper heeft gemaakt in folio-, kwarto- en octavo-uitgaven en los van de al te ruwe indeling van de boeken in verschillende rubrieken, levert een eerste bewerking van deze catalogus in totaal zo'n 1500 titels geneeskunde, 400 historische en letterkundige werken, 120 boeken betreffende de Friese geschiedenis en cultuur, 75 juridische verhandelingen, 50 theologische en 25 wijsgerige. De lijst van zo'n veertig kranten en tijdschriften levert een aardig beeld van hetgeen Banga aan periodieke lectuur onder ogen kwam. Behalve de eerder genoemde geneeskundige tijdschriften vindt men in die lijst bijvoorbeeld de *Franeker Courant*; het *Nieuw Algemeen Effectenblad*; *De Vrije Fries*; *De Navorscher*; de *Algemeene Konst- en Letterbode*; *N.G. van Kampens Magazijn voor Wetenschappen, Kunsten en Letteren* en het blad *Blikken in het Leven der Natuur*. Wat er tijdens en na de veiling van 12 tot 15 november 1877 met al deze boeken is gebeurd, is helaas niet duidelijk.

Met een dergelijk bezit aan bronnen moet Banga voldoende grond onder de voeten gevoeld hebben toen hij zich zette aan de beschrijving van de geschiedenis der geneeskunde in Nederland. Van hetgeen ont-

Veilingcatalogus van de boekerij van Jelle Banga, 1877. Exemplaar Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

IN MEMORIAM

Den 13den April te Franeker, Dr. Jelle Banga, oud 90½ jaar. De overledene was de type van een Doctor uit den ouden tijd: geleerd, klassiek gevormd en vriend ook van de Geschiedenis der Geneeskunde. Hij promoveerde den 18den November 1807. Van 1815 tot 1865, dus gedurende 50 jaren, was hij Lid van de Provinciale Geneeskundige Commissie in Friesland. Bij een goed hart was hij een Stand-Fries van den goeden stempel. Na 60 jaren gepraktiseerd te hebben, onttrok hij zich aan den gewonen praktijk. Nog 5 dagen vóór zijn dood schreef hij een recept, maar zeide toen zelf, dat dit het laatste zou zijn, omdat 'het uurwerk was afgeloopen'. De overledene was vroeger ook maire en later Burgemeester van Franeker. Merkwaardig was de nauwkeurigheid, waarmede hij gedurende zoo veel jaren de aantekeningen bijhield van zijne vele patiënten.

[LEVI ALI COHEN, BERICHT IN HET NEDERLANDSCH TIJDSCHRIFT VOOR GENEESKUNDE 13 (1877) 1, 279].

brak was veel op een kleine honderd meter van zijn huis te vinden in de rijke bibliotheek van de Franeker hogeschool en het atheneum. Voor het overige stelde hij zich op medisch gebied tevreden met hetgeen Albrecht von Haller in zijn *Bibliotheca anatomica*, *Bibliotheca botanica*, *Bibliotheca chirurgica* en *Bibliotheca medicinae practicae* aan excerpten bood en aan hetgeen in de tijdschrift-literatuur werd gerecenseerd.

De kisten met de schriftelijke nalatenschap begonnen in 1877 aan een wonderlijke zwerftocht. Het merendeel van de dossiers met medische en medisch-historische notities, inclusief de geneeskundige en verloskundige beroepsjournalen werd door de erfgenamen al snel ten geschenke gegeven aan de Winsummer arts Sible Buwalda, die het daarna weer overdroeg aan de Franeker medicus Chr. van Saarloos. Via een veiling bij Van Gendt Auctions te Amsterdam en door directe aankoop kwam het merendeel van deze collectie van de familie Van Saarloos in de loop van de jaren tachtig in bezit van de bibliotheek van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst.

Wat achterbleef werd lange tijd bewaard door Banga's zoon Klaas, totdat diens weduwe het geheel in 1926 ten geschenke gaf aan de Gemeente Franeker. Twee jaar later werd deze collectie geïnventariseerd en gaf men de verschillende onderdelen hun definitieve bestemming, hetzij in het Gemeente-archief van Franeker, hetzij in het Rijksarchief te Leeuwarden. De prachtige collectie dissertaties en andere stukken betreffende de hogeschool en het atheneum van Franeker die bij deze schenking behoorde, kwam in de Provinciale Bibliotheek van Friesland terecht.

Tenslotte blijkt Banga ook verzamelaar van niet-papieren objecten te zijn geweest. Bij legaat kreeg het Fries Genootschap een archeologische collectie van vondsten uit de terp van Ludingakerk (Ludingatsjerke) bij Harns. Over die vondsten had Banga willen schrijven in het kader van zijn onderzoek naar de geschiedenis van Friesland, maar de vruchtbare pen van Eekhoff was hem hier voor geweest. Een 'grote verzameling ontleedkundige praeparaten' kwam na Banga's overlijden in bezit van Douwe Ruitinga, arts te Kollum. De onbeantwoorde vragen welke specimina in deze collectie te vinden zijn geweest en waar de collectie gebleven is, behoren nog tot de ontbrekende stukjes van de puzzel die Banga ons heeft nagelaten.

Die puzzel bestaat uit duizenden stukjes waarvan er vele nog geen plaats in het tableau van Banga's leven en werken hebben gevonden. In dit boekje is begonnen met hetgeen iedere puzzelaar als zijn beginwerk ziet, namelijk het opzetten van het raamwerk waarbinnen het tableau gaandeweg tot leven kan worden gebracht. Pas dan zullen we de betekenis van de notulist van de Franeker genees- en verloskunde volledig kunnen schatten.

ARCHIVALIA EN LITERATUUR

AFKORTINGEN

GAF Gemeentelijke Archiefdienst Franekeradeel, Franeker.

PBF Provinciale Bibliotheek Friesland, Leeuwarden.

UBA Boekerij Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, Universiteits Bibliotheek Amsterdam.

MANUSCRIPTEN VAN JELLE BANGA

1. Journalen van de geneeskundige praktijk, 1807-1873. 4 banden [UBA].
2. Aanteekening van gedane verlossingen, 1806-1867. 1 band [UBA].
3. Register van Koepokstof-Inenting, 1809-1871. 1 band [UBA].
4. Medische aantekeningen over ziekten, thematisch geordend. 1 portefeuille [UBA].
5. Aantekeningen over epidemieën en meteorologie, chronologisch geordend. 1 portefeuille [UBA].
6. Letterkundige geschiedenis der verloskunde en vroedkundige aantekeningen, thematisch geordend. 1 band [UBA].
7. Aantekeningen betreffende de Geschiedenis der Geneeskunde volgens K. Sprengel, Versuch einer p[ragmatischen] G[eschichte] der Arzneykunde. 1 band [UBA].
8. Excerpta ex Caelio Aureliano de Medicina Methodica. Accedunt nonnulla e Celso. 1 band [UBA].
9. Additamenta quaedam ad E.L. Vriemoet V[iri] Cl[arissimi] Athenaei Frisicas, earumque continuatio usque ad Academiae, et deinceps Athenaei Frisiaci, quae Franequerae fuerunt, suppressionem indignam. 1 portefeuille [GAF].
10. Heeft de studie der klassieken dan in waarheid uitgediend?, Fragment van een voordracht, gehouden na 1863 [GAF].
11. Aantekeningen etc. 'omtrent een in zijn tijd geheerscht hebbende paardenziekte', Manuscript genoemd in Franeker Courant 15 december 1907, maar niet teruggevonden.
12. Manuscript over de bevrijding van Friesland in 1813, geschreven omstreeks 1863. Zoekgeraakt in de boekerij van het Friesch Genootschap.

BRIEVEN VAN / AAN JELLE BANGA

1. Drie brieven van A.C.G. Suerman Jr (Utrecht) aan J. Banga, 1834-1835 [UBA].
2. Dertien brieven van F.C. Donders (Utrecht) aan J. Banga, 1856-1858 [UBA].
3. Brieven, afschriften en drukwerk, gezonden aan J. Banga. Niet-geïntariseerde portefeuille [UBA].
4. Dertien brieven van J. Banga aan W. Eekhoff (Leeuwarden), 1852-1873. Tevens twee brieven van T[jeedr] Banga aan Eekhoff, 1862-1863. Collectie W. Eekhoff [PBF].
5. Brief van J. Banga aan W. Eekhoff, 1855. Gemeente Archief Leeuwarden.

PUBLIKATIES VAN JELLE BANGA

1. *Theses medicae inaugurales ... pro gradu doctoratus*, Leeuwarden: D. van der Sluis, 1807.
2. *Verhandeling over den wederkeerigen invloed van de gezondheid des ligchaams en der ziel. Voorgedragen bij het Df[!]partement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Franeker*, door J. Banga, [Franeker of katern uit een bundel?] 1818.
3. *Verhandeling over de epidemische ziekte, welke gedurende 1826 in de noordelijke provincien der Nederlanden geheerscht heeft*, Amsterdam: P. Meyer Warnars, 1828. Idem, nieuwe uitgave, Franeker: G. Ypma, 1831.
4. *Redevoering ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het departement Franeker der Mij tot Nut*, 10 November 1859, Franeker 1859 [zoekgeraakt in PBF].
5. *Geschiedenis van de Geneeskunde en hare Beoefenaren in Nederland, vóór en na de Stichting der Hoogeschool te Leiden tot aan den dood van Boerhaave; uit de bronnen toegelicht door –*, Leeuwarden: W. Eekhoff, 1868.
Ibidem. Facsimile herdruk met een inleiding door Prof. dr. G.A. Lindeboom, Schiedam: Interbook International BV, 1975.

ARCHIVALIA

Collectie Dr. Jelle Banga [GAF: inventaris Obreen 1974].

Archief van de Gemeente Franeker [GAF: inventaris Obreen 1974].

Archief van de Departementale / Provinciale Commissie voor Geneeskundig Onderzoek en Toezicht te Leeuwarden [Rijksarchief Friesland].

Archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, afdeling Franeker [Rijksarchief Friesland].

LITERATUUR

- Algra, H., *Franeker. Stad met historie*, Franeker: T. Wever, 1983.
- Andel, M.A. van, Uit het dagboek van Dr. Jelle Banga, die van 1807-1870 te Franeker practiseerde, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 81 (1937) 1, 41-52. Tevens in: *Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde* 17 (1937) 1-12.
- Boeles, W.B.S., *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, Leeuwarden: H. Kuipers, 1878-1879.
- Bowen, M., *De Nederlanden (gezien door de oogen eener Engelsche). Causerieën over de elf provinciën*, 's-Gravenhage: D.A. Daamen, [1926]
- Catalogus eener Verzameling net geconditioneerde Boeken over Natuurwetenschap, Geschiedenis en Letterkunde, uitmakende de bibliotheek nagelaten door wijlen den Weledelgeboren Heer Dr. J. Banga, Medicinae Doctor te Franeker*, Leeuwarden: J. Swarts, 1877.
- Daniëls, C.E., Jelle Banga, in: *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker* (München-Berlijn 1883, reprint 1962) vol. 1, 317.
- E., P. van en W. van M., Banga, in: *Nederland's Patriciaat* 22 (1935-1936) 7-14.
- Engels, M.H.H., Galenus en andere medische werken in de Franeker academiebibliotheek, in: *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan Mr. J.R. de Groot* (Leiden: Bibliotheek Rijksuniversiteit, 1983) 137-155.
- Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, Wageningen: Landbouwhogeschool, 1972. 2 vols.
- Galama, S.H.M., *Het wijsgerig onderwijs aan de hogeschool te Franeker 1581-1811*, Leiden 1954.
- Gedenkboek van de reünie van oud-studenten van Franeker, aldaar gehouden den 4 en 5 september 1867*, Franeker: F. Koksmā, 1867.
- Goslings-Lyssen, J.H., *Inventaris van de archief-collectie van wijlen Dr. J. Banga* [Franeker: Telenga's Drukkerij, 1928].
- Hakman, G.E., De departementale commissie van geneeskundig bestuur in Friesland, 1801-1805, *De Vrije Fries* 68 (1988) 93-116.
- Hallema, A., *Het Klaarkampster weeshuis te Franeker van 1597 tot 1897; een bijdrage tot de geschiedenis der weezenverpleging in Friesland*, Leiden 1929.
- Hallema, A., *Franeker door de eeuwen heen*, Franeker: Cie Onderzoek Franeker Historie, 1930.
- Hallema, A., Een merkwaardig plan van een academisch ziekenhuis te Franeker in het begin der vorige eeuw, *Het Ziekenhuiswezen* 6 (1933) 76-87.
- Harting, P., *Mijne Herinneringen. Autobiografie*. Uitgegeven door J.G. van Cittert-Eymers en P.J. Kipp, Amsterdam: Noord-Holl. Uitgeversmij, 1961.
- Heemstra, M.J. Barones van, *Honderdjarig bestaan van de Psychiatrische Inrichting te Franeker (1851-1951). Een tehuis voor zenuwzieken in Friesland*, Leeuwarden: Jongbloed, 1951.
- Israëls, A.H., recensie van: J. Banga, Geschiedenis van de Geneeskunde en van hare beoefening [sic] in Nederland, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 6 (1870) 273-280.

- Janzen, P., Dokter Jelle Banga to Frjentsjer 1785[sic]-1877, Sljucht en Rjucht. *Frysk Wykbled* 34 (1930) 69-71 en 85-88.
- Kalma, J.J., Jelle Banga (1786-1877). Dokter fan syn stêd, in: idem, *Dit wienen ek friezen. In rige lytse biografyen* (Leeuwarden: Fryske Akademy, 1974) 33-38.
- Klaauw, C.J. van der, Het eertijds verplichte instrumentarium van den vroedmeester. *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 84 (1940) 4844-4853; ook in: *Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde* 20 (1940) 189-198.
- Lieburg, M.J. van, De betekenis van het Rijksatheneum te Franeker (1815-1844) voor de medische en farmaceutische beroepsopleiding. *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde etc.* 10 (1987) 20-36.
- Lindeboom, G.A., Jelle Banga (1786-1877) en zijn boek, in: *Banga, Geschiedenis van de Geneeskunde en hare Beoefenaren in Nederland* (Schiedam 1975) 1-VIII
- Meinsma, J.J., Het scheikundig onderwijs aan Frieslands Hogeschool en Rijksatheneum te Franeker (1585-1843), *De Vrije Fries* 48 (1968) 30-52.
- Napjus, J.W., De Geneeskundige Faculteit van de Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker 1585-1843, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 71 (1927) 1003-1027. Tevens in: *Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde* 7 (1927) 577-601.
- Napjus, J.W., *De hoogleraren in de geneeskunde aan de Hogeschool en het Athenaeum te Franeker: verzamelde opstellen van –*, ingeleid en voortgezet door G.A. Lindeboom, Amsterdam: Editions Rodopi, 1985.
- Nut, Het – van 't Nut. *Honderdvijfenzeventig jaar Departement Franeker van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1809-1984*, [Franeker 1984].
- Obreen, H.T., *Franeker. Inventaris der Archieven*, Franeker, 1974.
- Porter, R., The Patient's View: Doing History from below, *Theory and Society* 14 (1985) 175-198.
- [Saarloos, Chr. van], [Levensbeschrijving Dr. Jelle Banga], in: *Franeker Courant* [15 en] 26 december 1907.
- Schwellengrebel, N.H. en P.J.J. Honig, Bijdrage tot de geschiedenis der malaria in Nederland, *Bijdragen Geschiedenis Geneeskunde* 5 (1925) 109-126; 6 (1926) 233-249 en 289-300 en 8 (1928) 1-10.
- Simon Thomas, P.H., Jelle Banga, in: P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden 1918; reprint Amsterdam 1974) vol. IV, c. 85.
- Verzameling van wetten, besluiten en reglementen, betrekkelijk de burgerlijke geneeskundige dienst in het Koninkrijk der Nederlanden*, 's-Gravenhage: J.P. Beerman, 1836.
- Wumkes, G.A., Franeker, in: G.J.W. Koolemans Beynen, *Historisch gedenkboek der herstelling van Neêrlands onafhankelijkheid in 1813* (Haarlem: Erven F. Bohn, 1912) vol. 1, 309-315.
- Wumkes, G.A., *Stads- en dorpskroniek van Friesland I en II (1800-1900)*, Leeuwarden: Eisma, 1930 en 1934.

PANTALEON CAHIER Nr. 1
ISBN 90 5235 020 5

Naast de administratie van de medische praktijk hield Banga een afzonderlijke journal bij van alle bevallingen die hij assisteerde of waarbij hij door collega vroedmeesters of door vroedvrouwen in consult geroepen was. Omdat tal van casus uit het verloskundige journal gecombineerd kunnen worden met de gynaecologische bijzonderheden die in de medische journalen te vinden zijn, ontstaat een vrij volledig beeld van een 19de-eeuwse verloskundige praktijk. Voor de theoretische onderbouw van zowel zijn genees- als zijn verloskundige praktijk kan dankbaar gebruik worden gemaakt van de excerpenten die Banga, op thema gerangschikt, een leven lang maakte van alle literatuur die hem onder ogen kwam. Aan de hand van excerpten uit de historische literatuur wist hij nog op hoge leeftijd een volumineuze verhandeling te publiceren over de *Geschiedenis van de vroegere geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland* (1868).

Dit cahier wil niet alleen het leven van een Friese dokter in beeld brengen, maar wil ons vooral een blik laten werpen op de genees- en verloskundige praktijk van een dokter die zich anderhalve eeuw geleden inzette voor het welzijn van zijn patiënten, maar daarbij machteloos moest toezien hoe de Natuur het nog in vele gevallen van de weinig effectieve Geneeskunst won.

ERASMUS
PUBLISHING